

मगर-ढूट भाषा विकासको अवस्था

✍ विष्णु कुमार सिङ्जाली
(सिंजापतिमगर)
bishnusinjali@hotmail.com

१. विषय प्रवेश

नेपाल बहुभाषीक, बहु-साँस्कृतीक, बहु-धार्मीक, बहु-जातीय समाज भएको देश हो । यहाँ अनेकतामा एकता हुनुपर्दछ र मात्रै हामी नयाँ नेपालको परिकल्पना गर्न सक्दछौं । नेपालमा सन् २००१ को जनगणना अनुसार ९२ वटा मातृभाषा पहिचान भएको छ (गुरुङ हर्क, सन् २००६, पृ. ८७), यस मध्ये मगर समुदायमा बोलिने मगर ढूट पनि एक हो ।

मगरहरू भारतीय महाद्विपका प्राचिन आदिवासी जातिहरू हुन् । नेपालको सन्दर्भमा जनसंख्याको हिसाबमा तेस्रो धेरै जनसंख्या भएको र आदिवासी जनजातिहरू मध्ये बढी जनसंख्या भएको (CBS 2001) मंगोलीयन शारीरिक बनावट भएको जाति हो । यिनिहरूको आफ्नै मातृभाषा छ, जसलाई भोट-वर्मेली भाषीक वर्गमा वर्गीकरण गरिएको छ (Dr. Harka Gurung, 1998, P. 66) । केही भाषाशास्त्रीहरू मगर ढूटलाई छुट्टै परिवारमा राखि यसको वैज्ञानिकता पत्ता लगाउन सकिन्छ, भन्ने विश्वास गर्दछन् । केही विद्वानहरू यसलाई “महाकिराँती भाषा” पनि भन्ने गरेका छन् । केही भाषाविदका अनुसार यो भाषा युरोपियन भाषाको कुनै एक हाँगा हो, जसको अहिले सम्म व्याख्या गरिएको छैन । यसलाई पुष्टी गर्न मगर ढूटमा जोडिएको “आर” फुर्कालाई उदाहरण दिने गरिएको छ (प्रा. बालकृष्ण पोखरेल सँगको कुराकानी २०६७) । यस अर्थमा मगर ढूटको बारेमा वैज्ञानिक गहिराईको अध्ययन भएको छैन । जे जति भएका छन् सबै विद्वानहरूको निजी कामका लागि वा मगर समुदायलाई फुटाउन मात्र प्रयोग भएका छन् भन्ने बुझ्न सकिन्छ ।

आजको “मगर ढूट” लाई पञ्चायत काल सम्म “मगर कुरा” भनेर हेपीन्थ्यो । मगर समुदायले पनि बाहिरयाले भने जस्तै “मगर कुरा” भनेर भन्ने गर्दथे आजपनि यो प्रचलन गाउँमा छ । मगर समुदायका मानिसहरूलाई त र ट वर्गका वर्णहरू राम्ररी उच्चारण गर्न नजान्ने भनेर जिस्काउने वा स्कूल/कलेजमा दण्ड सजाय गर्ने समेत गरिन्थ्यो र आज पनि गरिन्छ । मगर ढूटमा लेखन कार्यको थालनी र विकास हुँदै जाँदा, यो भाषाको नाम केही लेखकहरूले “मगराँती भाषा” राखे, नेपाल मगर संघले मगर समुदायमा तीन वटा मातृभाषाको अवस्था पाए पछि यसको नाम “बाह्र मगर भाषा” राख्यो । तर नेपालमा भएको २०४६ सालको परिवर्तन, माओवादी पार्टीको जनयुद्ध, २०६२/६३ को परिवर्तनहरू हुँदै गर्दा र मगर लेखकहरूले लेख्दै गर्दा यो भाषाले “मगर ढूट” को रूपमा ब्यापकता पायो । “मगर-ढूट” भाषाको नाम मगर समुदायमा प्राचिन कालदेखि नै थियो तर यसलाई विसर्गित जान थालिएको थियो, नेपालमा आएको लोकतन्त्र/गणतन्त्रले गर्दा पुनजागरण भयो । र आज मगर समुदायमा यहि नाम (मगर ढूट) प्रख्यात भईसकेको छ ।

मगर ढूट को कुरा गर्दा नेपालमा समाज विकासको क्रममा सामान्ती राजाहरूको उत्पति, हिन्दु ब्राह्मणहरूको “फुटाउ र राज्य गर” तथा वर्णवादी वर्ग विभाजनको नीति (policy) अनुरूप भुरे टाकुरे (वाईसे/चौबिसे) सामान्ती राजाहरूको स्थापनाले यहाँ रहेका किराँत वा मगरहरू लाई फुटाई अनेक जात बनाउने कार्यले गर्दा यहाँको भाषामा पनि फरक पर्दै गयो जसले थारु, गुरुङ, मगर, तामाङ, राई, लिम्बु, नेवार आदि भाषाको विकास गरायो । किन कि सामान्ती राज्य सिमानाले गर्दा आम जनतालाई एक-आपसमा सञ्चार गर्न लामो समय सम्भव भएन । भाषा परिवर्तनशिल हुने हुँदा समयको अन्तरालमा भाषाहरूमा फरकपन ल्याउँदै गयो । अर्कोतर्फ मगरहरूको घनावस्ती भएको गण्डकी, राप्ती नदी क्षेत्रमा हिन्दुकरण भईसकेपछि र तत्कालिन हिन्दु धर्म जातिय भेदभावमा विश्वास गर्ने (वर्णवादी वर्ग विभाजन) भएकोले मगरहरूमा पनि वर्णाश्रम वर्ग विभाजन लाददै जाँदा (१) शासकहरू वा सामान्तहरू वाहेक अरु मगरहरूले जात परिवर्तन नगरेको कारणबाट, (२) मगरहरू कृषी, खानी खन्ने आदि जस्ता उत्पादनमुलक पेशामा दक्ष भईसकेको कारणबाट र उनीहरूले सो उत्पादन सामान्ती राजा वा वर्ण व्यवस्थामा आधिारीत हिन्दु विरुद्ध प्रयोग हुन सक्ने डर र भयका कारण (३) “फुटाउ र राज्य गर” को नीतिका कारण जस्ता आदि कारणहरूबाट उनीहरूले गुल्मी, अर्घाखाँची, म्याग्दी, बागलुङ जिल्लाहरू र पश्चिम पाल्पा, उत्तरी तनहुँ क्षेत्रमा मगर भाषा बोलनबाट बञ्चित गरे । यो प्रक्रिया भुरे टाकुरे सामान्ती राजा देखि नेपाल एकीकरण समय र राणाकालमा समेत रह्यो । थुप्रै मगरहरूले दण्ड सजाय भोग्न विवश भए । यसले गर्दा मगर खाम/पाङ र मगर ढूट भिन्न भाषाको रूप बन्न गयो । आज पनि यी मगर भाषाहरूको बीचमा धेरै कुरामा समानता पाईन्छ, फुट रूपी चम्माले नहेरने हो भने ।

कुनै पनि समुदायमा बाँच्नको लागि व्यक्तिलाई भाषा आवश्यक हुन्छ । भाषाविना उसले समुदायमा सँचार गर्न सक्दैन । मगर ढूट पनि मगर समुदायमा व्यक्ति समायोजन हुन, जीवन निर्वाह गर्न तथा एक-आपसमा सञ्चार गर्नको लागि मगर जातिले विकास गरेको भाषा हो । यसले ईतिहासमा परिवर्तनको अनेक रूपहरू पार गर्दै, अझ पनि परिवर्तन हुँदै गईरहेको छ । ईतिहासमा कम्तिमा चार तान भएको भाषा हाल आएर, तान हराउँदै माहाप्राण (Breathy) मात्र रहेको छ । यो पनि परिवर्तनको दिशामा छ जस्तै : न्हीस = नीस, माल्हेस्च = मालेस्च, म्हेरके = मेरके, ल्हूड = लुड, वारहीड=वारीड, खोरहोके=खोरोके आदि । यसले गर्दा शब्दको अर्थमा नै फरक पारेको पनि छ । अर्कोतर्फ भाषा सजिलो तर्फ बग्ने र मगर समुदायलाई दबदवामा राखेको भाषाहरू खस नेपाली, हिन्दी र अँग्रेजीमा ति व्यवस्था नभएको कारणबाट पनि मगर ढूटमा यस्तो प्रभाव परेको हुन सक्दछ ।

वास्तवमा मगरहरू कहिले कतैबाट यो भुमीमा आएको नभई, यहि भुमीमा फिरन्ते जीवन बिताउने रामापिथेकस (नेपालपिथेकस) कै सन्तान हुन् वरु कालान्तरमा उत्तर वा पश्चिम वा दक्षिणबाट आएका जातिहरूमा समिश्रण चाहिँ अवस्थ भएको छ । मगर जातिबाट धेरै जातिहरूको

विकास भएको छ। मगर मगर खाम/पाङ, मगर काईके र मगर ढूट मगर जातिको ईतिहास र संस्कृती हो। यस भित्र मगर समुदाय माथीको शोषण तथा विद्रोह सबै छ। यस कार्यपत्र भित्र मगर ढूटको वर्तमान अवस्था, चुनौतीहरु सरसरती अध्ययन गरी उल्लेख गर्ने प्रयाश गरिएको छ, यद्यपी यसमा धेरै कुराहरु छुटेका हुन सक्दछन्, सुभावाको लागि आशा पनि गर्दछु।

२. मगरहरुको बासोबास क्षेत्र

मगरहरुको मुख्य बासस्थान गण्डकी र राप्ती क्षेत्र भए पनि नेपालका सबै जिल्लामा र भारतको आसाम, ग्वाहाटी, सिक्कीम लगायत अन्य ठाउँहरु, भुटान, हंगेरी आदिमा आदिवासीका रूपमा भने आधुनिकतासंगै संसारभरी नै छरिएर रहेका छन्। नेपालमा मगर जाति तेस्रो ठूलो जनसंख्या र आदिवासी जनजाति मध्ये पहिलो जनसंख्या भएको जाति हो जसको जनसंख्या १६,२२,४२१ र ७.१४ प्रतिशत छ (CBS 2001)। एक क्रिश्चियन परियोजनाको वेब साईट (Web: www.joshuaproject.net) का अनुसार नेपालमा २०,२४,००० भारतमा २,९३,००० र बंगलादेशमा १,५०० जनसंख्या देखाएको छ। तर पनि मगर जातिको घना बस्ती राप्ती, गण्डकी, लुम्बिनी अञ्चलहरु हो तर धेरै थोर सबै जिल्लाहरुमा बसोबास छ। गाउँमा बस्ने जनसंख्याको कुरा गर्दा मगरहरु ७.६३% अर्थात १४,८८,०६४ जनसंख्या ग्रामिण क्षेत्रमा र शहरमा बस्ने जनसंख्याको कुरा गर्दा ४.१६% अर्थात १,३४,३५७ जना मगरहरु शहरमा बसोबास गर्दछन्। हिमाली जनसंख्याको कुरा गर्दा मगरहरु १.६३% अर्थात २४,५७० जनसंख्याको बसोबास छ। पहाडको जनसंख्यामा ११.७७% अर्थात ११,८६,३६६ जनसंख्या मगरहरुको बसोबास छ। तराईको जनसंख्यामा ३.६९% अर्थात ४,११,४८५ मगरहरु तराईमा बस्दछन् (CBS 2001)। हुन त हाल बसाई सराई, जनसंख्या वृद्धि, भौतिक विकास तथा सामाजिक परिवर्तनहरु जस्ता कारणहरुले गर्दाले गर्दा मगरहरुको बसोबासको क्षेत्रमा परिवर्तन भैरहेको छ।

३. मगर जातिको जनसंख्या र वितरण

नेपालको कुरा गर्दा मगर जाति तेस्रो ठूलो जनसंख्या र आदिवासी जनजाति मध्ये पहिलो जनसंख्या भएको जाति हो जसको जनसंख्या १६,२२,४२१ र ७.१४ प्रतिशत छ (CBS 2001)। गाउँमा बस्ने मानिसहरुको कुरा गर्दा मगरहरु ७.६३% अर्थात १४,८८,०६४ जनसंख्या ग्रामिण क्षेत्रमा र शहरमा बस्ने जनसंख्याको कुरा गर्दा ४.१६% अर्थात १,३४,३५७ जना मगरहरु शहरमा बसोबास गर्दछन्। हिमाली जनसंख्याको कुरा गर्दा मगरहरु १.६३% अर्थात २४,५७० जनसंख्याको वितरण छ। पहाडको जनसंख्यामा ११.७७% अर्थात ११,८६,३६६ जनसंख्या मगरहरुको वितरण छ। तराईको जनसंख्यामा ३.६९% अर्थात ४,११,४८५ मगरहरु तराईमा बस्दछन् (CBS 2001)।

पूर्वाञ्चलमा मगरहरुको उपस्थितीको कुरा गर्दा यहाँको जनसंख्याको ३.४१% वा १,८०,३६३ जना मगरहरु बसोबास गर्दछन्। जिल्लागत अवस्थाहरु हेर्दा ताप्लेजुङमा ०.८५% वा १,१५१, संखुवासभामा ३.१५% वा ५,०१७ सोलुखुम्बुमा ४.६०% वा ४,९५० पाँचथरमा ३.१६% वा ६,३८९ ईलाममा ५.१३% वा १४,४९६ धनकुटामा ९.७१% वा १६,९६५ तेह्रथुममा २.१६% वा २,४४१ भोजपुरमा ४.२% वा १,८५५ ओखलढुङ्गा १०.३७ वा १६,२५२ खोटाङ ४.२७% वा ९,८९१ उदयपुर १३.८१% वा ३९,७२१ फाँपा २.१४% वा १३,५५७ मोरङमा २.६४% वा २२,२७० सुनसरी १.६१% वा १०,०५४ सप्तरी ०.४२% वा २,४०८ सिरहा जिल्लामा १.२४% वा ७,०४५ जनसंख्या मगर रहेको छ (CBS 2001)।

मध्यमाञ्चल विकास क्षेत्रको कुरा गर्दा मगरहरुको उपस्थिती ३.२२% अर्थात २,५६,९५७ जनसंख्या देखाईएको छ। जिल्लागत अवस्थाहरु हेर्दा दोलखा १.९३% वा ३,३९२ सिन्धुपाल्चोक १.५६% वा ४,५७८ रसुवा १.२७% वा ५६७ सिन्धुलीमा १४.३१% वा ३९,६७५ रामेछाप १०.९२% वा २३,२०५ काभ्रेपलाञ्चोक ३.४८% वा १३,४२६ ललितपुर ३.५०% वा ११,८१६ भक्तपुर १.६३% वा ३,६७९ काठमाडौं ३.२४% वा ३५,०६१ नुवाकोट २.२४% वा ६,४७५ धादिङ ८.४७% वा २८,६७५ मकवानपुर ४.५७% वा १७,९३९ धनुषा १.१७% वा ७,८८१ महोत्तरी २.५६% वा १४,१८५ सर्लाही २.३५% वा १४,९४१ रौतहट ०.७७% वा ४,१८७ बारा ०.९८% वा ५,४५६ पर्सा ०.४४% वा २,१७६ चितवन जिल्लामा ४.१६ वा १९,६४३ जनसंख्या मगरको देखाईएको छ (CBS 2001)।

पश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्रको कुरा गर्दा मगरहरुको उपस्थिती १६.४३% अर्थात ७,५०,९६० जनसंख्या २०५८ सालको जनगणनामा देखाईएको छ। जिल्लागत अवस्थाहरु हेर्दा मनाङमा ०.९५% वा ९१ मुस्ताङ ६.१०% वा ९१४ वा गोर्खा ११.३४% वा ३२,६७८ लमजुङ २.०१% वा ३,५५४ तनहुँ २६.७५% वा ८४,३३२ स्याङ्जा २१.१९% वा ६७,२४५ कास्की ६.१८% वा २३,५२२ म्याग्दी ४१.७८% वा ४७,८२० पर्वत १०.७२% वा १६,९२४ बागलुङ २७.७२% वा ७४,५५० गुल्मी १९.९३% वा ५९,१२३ पाल्पा ५०.९२% वा १,३६,७५० अर्घाखाँची १६.३५% वा ३४,०७८ नवलपरासी १७.२१% वा ९६,८८१ रुपन्देही ८.७९% वा ६२,२४८ र कपिलवस्तु जिल्लामा २.१३% वा १०,२५० जनसंख्या मगरको रहेको छ।

मध्यपश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्रको कुरा गर्दा मगर जातिको उपस्थिती १४.४७% अर्थात ३,९१,६५० जनसंख्या २०५८ सालको जनगणनामा देखाईएको छ। जिल्लागत अवस्थाहरु हेर्दा डोल्पा १३.१५% वा २,९०२ जुम्ला ०.१५% वा १०५ कालिकोट ३.१०% वा ३५७ मुगु ०.१८% वा ५६ हुम्ला ०.२४% वा ९७ प्युठानमा ३०.६५% वा ६५,१२३ रोल्पा ४३.७८% वा ९१,९३६ रुकुम २३.१५% वा ४३,६२१ सल्यान १७.२२% वा १०,४४५ सुर्खेत २०.६३% वा ५५,६६८ दैलेख ९.८७% वा २२,२३० जाजरकोट ८.६९% वा ११,७२१ दाङ १२.०५% वा ५५,७११ बाँके ५.४२% वा २०,९११ र बर्दिया जिल्लामा २.८१% वा १०,७६७ जनसंख्याको वितरण रहेको छ।

सुदुर पश्चिमाञ्चलमा मगरहरुको उपस्थितीको कुरा गर्दा १.९५% वा ४२,४९१ जनसंख्या रहेको वि.सं. २०५८ सालको जनगणनाले देखाएको छ। अरु विकास क्षेत्रको तुलनामा सुदुर पश्चिमाञ्चलमा मगरहरुको बसोबास कम पाईएको छ। जिल्लागत अवस्था हेर्दा बाजुरामा ०.२३% वा २३० बझाङ ०.०४% वा ६८ दाचुला ०.०८% वा ९५ अछाम ०.६७% वा १,५६१ डोटी २.७९% वा ५,७८६ डडेल्धुरा २.९०% वा ३,६५४ बैतडी ०.०८% वा १८३ कैलाली ३.८८% वा २३,९१३ र कञ्चनपुर जिल्लामा १.८५% वा ७,००१ जनसंख्या रहेको छ।

४. मगर (ढूट) भाषाको वक्ताहरु र वितरण

मगर भाषीहरुको जनसंख्या ७,७०,११६ छ। तर यसमा मगर ढूट, र मगर खाम/पाङ छुट्याईएको छैन, काईके मगर भाषा बोल्नेहरु ७९४ छन्। मगर भाषा बोल्नेको जनसंख्या ३.३९ प्रतिशत हो भने कुल मगर जनसंख्याको ४७.५१ प्रतिशत हो (टी.बी. पुनमगर, २०६७, पे.८)।

जिल्लागत जनसंख्याको आधारमा मगरहरूको स्थान र भाषागत स्थिति (पश्चिमाञ्चल क्षेत्र)

क्र.सं.	जिल्ला	कूल जनसंख्या	मगरको		मगरको स्थान	मगर भाषा बोल्नेको	
			जनसंख्या	प्रतिशत		संख्या	प्रतिशत
१.	मनाङ्ग	९,५८७	९१	०.९५	आठौँ	४४	४८.३५
२.	मुस्ताङ	१४,९८१	९१४	६.१०	तेस्रो	१५६	१७.०६
३.	गोर्खा	२,८८,१३४	३२,६७८	११.३४	चौथो	१३,४६५	४१.२
४.	लम्जुङ	१,७७,१४९	३,५५४	२.०१	दशौँ	१,८७८	५२.८४
५.	तनहुँ	३,१५,२३७	८४,३३२	२६.७५	पहिलो	६७,७००	८०.२७
६.	स्याङ्जा	३,१७,३२०	६७,२४५	२१.१९	दोस्रो	५३,५२६	७९.५९
७.	कास्की	३,८०,५२७	२३,५२२	६.१८	पाँचौँ	६,२७३	२६.६६
८.	म्याग्दी	१,१४,४४७	४७,८२०	४१.७८	पहिलो	१६,९८६	३५.५२
९.	पर्वत	१,५७,८२६	१६,९२४	१०.७२	तेस्रो	८,७४२	५१.६५
१०.	बागलुङ	२,६८,९३७	७४,५५०	२७.७२	पहिलो	२१,३६४	२८.६५
११.	गुल्मी	२,९६,६५४	५९,१२३	१९.९३	तेस्रो	९,६८२	१६.३७
१२.	पाल्पा	२,६८,५५८	१,३६,७५०	५५.५२	उच्च	९१,१०६	६६.६२
१३.	अर्घाखाँची	२,०८,३९१	३४,०७८	१६.३५	तेस्रो	४,९३३	१४.७४
१४.	नवलपरासी	५,६२,८७०	९६,८८१	१७.२१	पहिलो	८०,०७१	८२.६४
१५.	रुपन्देही	७,०८,४१९	६२,२४८	८.७९	चौथो	२३,५९९	३७.९१
१६.	कपिलवस्तु	४,८१,९७६	१०,२५०	२.१३	नवौँ	२,७७४	२७.०६

स्रोत : CBS 2001 / श्रीस २०६८, मगर जातिको चिनारी

पश्चिमाञ्चल मगर दूट भाषा बोल्नेहरूको घना बस्ती भएको ठाउँ हो । पश्चिमाञ्चलमा मगरहरूको जनसंख्या १६.४३% अर्थात ७,५०,९६० छ । यस जनसंख्यामा ४,०२,२९९ जनाले मात्र मगर दूट बोल्ने गर्दछन् (श्रीस, २०६६ पे.५) । पश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्रको कुरा गर्दा बागलुङ जिल्लामको रुकुम रोल्पा सँग जोडिएको केही गाउँहरूमा मगर (खाम/पाङ) भाषा मातृभाषाको रूपमा बोल्ने गरेको पाईन्छ, प्रस्तुत तथ्याँकमा यो खुलाउन भने सकिएको छैन, यसको आधीकारीक तथ्याँक जनगणना वि.स. २०५८ मा खुलाईएको छैन ।

जिल्लागत जनसंख्याको आधारमा मगरहरूको स्थान र भाषागत स्थिति (मध्य पश्चिमाञ्चल क्षेत्र)

क्र.सं.	जिल्ला	कूल जनसंख्या	मगरको		मगरको स्थान	मगर भाषा बोल्नेको		कैफियत
			जनसंख्या	प्रतिशत		संख्या	प्रतिशत	
१.	डोल्पा	२२,०७१	२,९०२	१३.१५	तेस्रो	१,७४३	६०.०६	मगर काईके
२.	जुम्ला	६९,२२६	*१०५	०.१५	चौधौँ	*३००	*	
३.	कालिकोट	११,५१०	*३५७	३.१०	छैटौँ	*३०९	८६.५५	
४.	मुगु	३१,४६५	*५६	०.१८	आठौँ	*०	*०	
५.	हुम्ला	४०,५९५	९७	०.२४	वाह्रौँ	०	०	
६.	प्युठान	२,१२,४८४	७५,१२३	३०.६५	पहिलो	५,४८८	७.३०	
७.	रोल्पा	२,१०,००४	९१,९६३	४३.७८	"	३८,१२३	४१.४६	मगर खाम/पाङ
८.	रुकुम	१,८८,४३८	४३,६२१	२३.१५	दोस्रो	१३,४८९	३०.९२	मगर खाम/पाङ
९.	सल्यान	६०,६४३	१०,४४५	१७.२२	"	*२७	०.२५	मिश्रित
१०.	सुर्खेत	२,६९,८७०	५५,६६८	२०.६३	"	१५,५०१	२७.८४	
११.	दैलेख	२,२५,२०१	२२,२३०	९.८७	पाँचौँ	४,१५८	१८.७०	
१२.	जाजरकोट	१,३४,८६८	११,७२१	८.६९	चौथो	१,२१३	१०.३४	
१३.	दाङ	४,६२,३८०	५५,७११	१२.०५	तेस्रो	७,७२४	१३.८६	मिश्रित
१४.	बाँके	३,८५,८४०	२०,९११	५.४२	पाँचौँ	५,५८०	२६.६८	
१५.	बर्दिया	३,८२,६४९	१०,७६७	२.८१	छैटौँ	२,८०७	२६.०७	

* द्वन्दकालमा जनगणना सम्पन्न भएकाले सम्पूर्ण गाविसको तथ्याङ्क प्राप्त हुन नसकेका जिल्लाहरू

स्रोत : CBS 2001/श्रीस २०६८, मगर जातिको चिनारी

मध्यपश्चिमाञ्चलको कुरा गर्दा मगर दूटको गढका रुपमा चिनिने जिल्लाहरुमा सुर्खेत, दैलेख, प्युठान, बाँके, बर्दिया पर्दछन् । सुर्खेत, दाङ, प्युठानका मगर दूट भाषीहरुबाट मगर दूटमा धेरै साहित्यिक/भाषीक कामहरु भएको छन् । मगर दूटको व्याकरण लेखक तथा शब्दकोशकारहरु यहि क्षेत्रबाट जन्मिएका छन् । रुकुम रोल्पा लगायतका जिल्लाहरुमा मगर (खाम/पाङ) को उत्पत्ती क्षेत्र हो । यहाँबाट बसाई सरेका मगरहरुले मगर खाम/पाङ बोल्दछन् । सन् २००१ को जनगणनामा मगर खाम/पाङको स्थिती खुलाईएको छैन तर पनि एक अध्ययन अनुसार करीब ५० देखि ६० हजार मगरहरु खाम/पाङ बाँकीले मगर-दूट बोल्दछन् (श्रीस, २०६८, पृ १) । मध्यपश्चिमाञ्चलको कुरा गर्दा मगर दूटको अवस्था लोपोन्मुख छ । किन भने धेरै मगरहरु यस भाषालाई भुल्दै गएका छन् । अर्कोतर्फ मगरका संघ संस्था एवं एन.जी.ओ./आई.एन.जी.ओ.हरुले यस भाषालाई यो क्षेत्रमा खासै पहल गरेका छैनन् र यो भाषालाई यो क्षेत्रको भाषा होईन भनी प्रचार गर्ने काम भएको छ । तर पनि यो क्षेत्रमा आदिम कालदेखि नै मगर दूट बोल्ने ईतिहाँस पाईन्छ ।

जिल्लागत जनसंख्याको आधारमा मगरहरुको स्थान र भाषागत स्थिति (मध्य पश्चिमाञ्चल क्षेत्र)

क्र.सं.	जिल्ला	कूल जनसंख्या	मगरको		मगरको स्थान	मगर भाषा बोल्नेको		कैफियत
			जनसंख्या	प्रतिशत		संख्या	प्रतिशत	
१.	वाजुरा	१,००,६२६	२३०	०.२३	तेह्रौँ	६१	२६.५२	
२.	बझाङ	१,६७,०२६	६८	०.०४	एक्काइसौँ	०	०	
३.	दार्चुला	१,२१,९९६	९५	०.०८	सत्रौँ	३८	४०.००	
४.	अछाम	२,३१,२८५	१,५६१	०.६७	आठौँ	६७०	४२.९२	
५.	डोटी	२,०७,०६६	५,७८६	२.७९	सातौँ	३,५७३	६१.७५	
६.	डडेल्धुरा	१,२६,१६२	३,६५४	२.९०	"	१,८९२	५१.७७	
७.	बैतडी	२,३४,४१८	१८३	०.०८	अठारौँ	०	०	
८.	कैलाली	६,१६,६९७	२३,९१३	३.८८	पाँचौँ	१२,४१५	५१.९१	
९.	कञ्चनपुर	३,७७,८९९	७,००१	१.८५	नवौँ	२,५७४	३६.७६	

स्रोत : CBS 2001/श्रीस २०६८, मगर जातिको चिनारी

मध्यपश्चिममा पनि मगर दूटको उपस्थिती छ । जनसंख्या वितरणको हिसाबले कम भए पनि मगर दूटको उपस्थिती राम्रो छ । मध्यमाञ्चल र पूर्वाञ्चलमा मगर दूटको उपस्थिती छ । मगर बस्तीहरुमा मगर दूट मातृभाषाको रुपमा बोल्ने गरेको पाईन्छ ।

जिल्लागत जनसंख्याको आधारमा मगरहरुको स्थान र भाषागत स्थिति (मध्यमाञ्चल क्षेत्र)

क्र.सं.	जिल्ला	कूल जनसंख्या	मगरको		मगरको स्थान	मगर भाषा बोल्नेको		कैफियत
			जनसंख्या	प्रतिशत		संख्या	प्रतिशत	
१.	दोलखा	१,७५,९१२	३,३९२	१.९३	दशौँ	६३३	१८.६६	
२.	सिन्धुपाल्चोक	२,९३,७१९	४,५७८	१.५६	नवौँ	५६	१.२	
३.	रसुवा	४४,७३१	५६७	१.२७	सातौँ	६६	११.६४	
४.	सिन्धुली	२,७७,२५९	३९,६७५	१४.३१	तेस्रो	२३,०२२	५८.०२	
५.	रामेछाप	२,१२,४०८	२३,२०५	१०.९२	चौथो	१४,७५६	६३.५८	
६.	काभ्रेपलाञ्चोक	३,८५,६७२	१३,४२६	३.४८	पाँचौँ	१,८६४	१३.८८	
७.	ललितपुर	३,३७,७८५	११,८४६	३.५०	पाँचौँ	३,३५३	२८.३०	
८.	भक्तपुर	२,२५,४६१	३,६७९	१.६३	पाँचौँ	७४७	२०.३०	
९.	काठमाडौँ	१०,८१,८४५	३५,०६१	३.३४	पाँचौँ	११,३०८	३२.२५	
१०.	नुवाकोट	२,४८,४७८	६,४७५	२.२४	आठौँ	४०७	६.२८	
११.	धादिङ	३,३८,६५८	२८,६७५	८.४७	पाँचौँ	८,०६९	२८.१३	
१२.	मकवानपुर	३,९२,६०४	१७,९३९	४.५७	पाँचौँ	३,३६६	१८.७६	
१३.	धनुषा	६,७१,३६४	७,८८१	१.१७	चौविसौँ	५,४५०	६९.१५	
१४.	महोत्तरी	५,५३,४८१	१४,१५८	२.५६	दशौँ	११,९१४	८४.१५	
१५.	सर्लाही	६,३५,७०१	१४,९४१	२.३५	तेह्रौँ	७,९२३	५३.०२	
१६.	रौतहट	५,४५,१३२	४,१८७	०.७७	छव्विसौँ	६८०	१६.२४	

१७	बारा	५,५९,१३५	५,४५६	०.९८	बाइसौ	३,०७०	५६.२६
१८	पर्सा	४,९७,२१९	२,१७६	०.४४	अठ्तिसौ	९९६	४५.७७
१९	चितवन	४,७२,०४८	१९,६४३	४.१६	नवौ	७,२२७	३६.७९

स्रोत : CBS 2001/श्रीस २०६८, मगर जातिको चिनारी

मध्यमाञ्चलमा बोलिने मगर भाषा मगर-ढूट हो। यसले गर्दा मगर भाषाको विकास र संरक्षणको लागि यो क्षेत्र पनि उर्वर बन्न सक्दछ। अर्कोतर्फ नेपालको राजधानी पनि यहि क्षेत्रमा रहेकोले मगर मातृभाषाको उत्थानको लागि व्यापकता ल्याउन जरुरी छ।

जिल्लागत जनसंख्याको आधारमा मगरहरूको स्थान र भाषागत स्थिति (पूर्वाञ्चल क्षेत्र)

क्र.सं.	जिल्ला	कूल जनसंख्या	मगरको		मगरको स्थान	मगर भाषा बोल्नेको		कैफियत
			जनसंख्या	प्रतिशत		संख्या	प्रतिशत	
१.	ताप्लेजुङ	१,३४,६९८	१,१५१	०.८५	नवौ	५३९	४६.८२	
२.	संखुवासभा	१,५९,२०३	५,०१७	३.१५	एघारौ	३,९०२	७७.७७	
३.	सोलुखुम्बु	१,०७,६८६	४,९५०	४.६०	सातौ	६०८	१२.२८	
४.	पाँचथर	२,०२,०५६	६,३८९	३.१६	सातौ	६,०३५	९४.४५	
५.	इलाम	२,८२,८०६	१४,४९६	५.१३	छैटौ	१०,७२३	७३.९७	
६.	धनुकटा	१,६६,४७९	१६,१६५	९.७१	पाँचौ	१४,७२२	९१.०७	
७.	तेह्रथुम	१,१३,१११	२,४४१	२.१६	नवौ	२,२७८	९३.३२	
८.	भोजपुर	२,०३,०१८	८,५५६	४.२०	सातौ	६,३०२	७३.६५	
९.	ओखलढुंगा	१,५६,७०२	१६,२५२	१०.३७	चौथो	१२,५५१	७७.२२	
१०	खोटाङ	२,३१,३८५	९,८९१	४.२७	छैटौ	७,७६२	७८.४७	
११	उदयपुर	२,८७,६८९	३९,७२१	१३.८१	तेस्रो	३४,२५८	८६.२४	
१२	फापा	६,३३,०४२	१३,५५७	२.१४	एघारौ	८,१०१	५९.७५	
१३	मोरङ	८,४३,२२०	२२,२७०	२.६४	दशौ	१८,०७१	८१.१४	
१४	सुनसरी	६,२५,६३३	१०,०५४	१.६१	सोह्रौ	६,६०७	६५.७१	
१५	सप्तरी	५,७०,२८२	२,४०८	०.४२	एकतिसौ	१,५९९	६६.४०	
१६	सिरहा	५,६९,८८०	७,०४५	१.२४	बाइसौ	५,२९१	७५.१०	

स्रोत : CBS 2001/श्रीस २०६८, मगर जातिको चिनारी

पूर्वाञ्चल क्षेत्रका मगर बस्तीहरूमा पनि मगर ढूट मातृभाषाको बोलचाल रहेको पाईन्छ। यस क्षेत्रमा पनि मगर-ढूट भाषाको विकास र विस्तार एवं संरक्षण गर्न शिक्षामा यसलाई माध्यम र विषयको रूपमा प्रवेश गराउन जरुरी छ।

५. मगर ढूटको वर्तमान अवस्था

५.१ वर्ण व्यवस्था

आदरणीय मगर ढूटका अग्रज सप्ताहरू, मगर विद्वानहरूबाट भाषाविज्ञ प्रा. डा. माधव पोखरेलको उपस्थितीमा मगर ढूटको लेखन कसरी गर्ने भनेर २०५० सालमा “वर्णमाला पहिचान गोष्ठी” सम्पन्न गरियो। सो गोष्ठीले

(अ (), आ (), ई (), ऊ (), ए (), ओ ()) = ६ वटा स्वर (vowels)

अ/अह, आ/आह, ई (ईह), ऊ/ऊह ए/एह ओ/ओह = नयाँ ६ वटा माहाप्राण जोडिएका स्वर वर्ण (Breathy vowel) र

क ख ग घ ङ इ ङ्ह,

च छ ज झ

ट ठ ड ढ न न्ह,

प फ ब भ म म्ह

य य/यह र र/रह ल ल/लह

व व/वह स् ह = ३२ वटा व्यञ्जन (Consonant) वर्णहरू पहिचान गरेको छ।

यसका साथै सो गोष्ठीबाट देवानगरी लिपीमा मगर ढूट लेख्दा आधा अक्षर नलेखी हलन्त (खुट्टा काट्ने), दिर्घाकरण लेख्ने र उल्लेखित वर्णहरूको आधारमा मात्र मगर ढूट लेखी मगरीकरण गर्ने प्रयाश भएको छ। यस मानकमा माहाप्राण जनाउन अन्तराष्ट्रिय रूपमा चलिआएको अक्षर मुनी दुई वटा थोप्लो लेख्ने चलन नमान्नी अक्षर मुनी एक थोप्लो (.) लेख्ने चलन चलाईएको छ।

यसको करिब सत्र वर्ष पछि नेपाल मगर लेखक संघ ले २०६७ साल असार ११ गते आदिवासी जनजाति उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठानमा “मगर ढुटको मानक लेखन २०५० को पुनरावलोकन” कार्यक्रम गयो। सो कार्यक्रमले देवानगरी लिपीमा मगर ढुट लेखन गर्दा सजिला पक्ष र असजिला पक्षको बारेमा कुराहरू बाहिर ल्यायो, बहसको विषय बनायो। यस गोष्ठीमा महाप्राण लेख्दा किन “अक्षर मुनी एक थोप्लो (.) लेख्ने ? आगन्तुक शब्दहरूलाई कसरी लेख्ने ? किन दिर्घीकरण मात्रै लेख्ने ? किन देवानगरीमा चलेको द्विस्वर (diphthong) हरू नलेख्ने ? आदि असजिला पक्षहरूको बारेमा चर्चा भएको थियो तर ठोस कुनै निर्णय भने भएको पाईदैन। सायद आउँदा दिनमा मगर समुदायमा छलफल चलि ठोस निश्कर्ष निश्कर्ष होला भन्ने आशा गर्न सकिन्छ।

५.२ लेखन पद्धति

मगर ढुट लेख्दा शुरुका दिनहरूमा खस नेपाली भाषामा जसरी उच्चारणको आधारमा लेखिन्छ त्यसरी नै लेख्ने गरिएको पाईन्छ। वि.सं. २०५० साल भन्दा पहिले मगर ढुटमा वर्णको पहिचान गरिएको थिएन, त्यसैले खस नेपालीमा जस्तो लेखिने गरिन्थ्यो। वर्णमालाको पहिचान कार्यक्रम पछि भने केही अग्रजहरूले मगर ढुट देवानगरी लिपीमा लेखे पनि छुट्टै पहिचान बनाउन आधा अक्षर नलेख्ने, दिर्घीकरण लेख्ने, द्वि-स्वर प्रयोग नगर्ने, शब्द/अक्षरहरूलाई मगरीकरण गर्ने गरिएको पाईन्छ। यसलाई जोड दिन थापामगर, लोकबहादुर/तारुडमगर, नारायण २०६४ Standard Transcription of Magar (Dhut) language प्रकाशक : मगर राष्ट्रिय मुक्ति मोर्चा, नेपाल” पुस्तक लेखिएको पाईन्छ। यद्यपी यो पनि विवादमुक्त भने छैन। कतिपयले यसलाई अन्धाधुन्ध पच्छ्याएका छन् भने कतिले आलोचनात्मक रूपमा ग्रहण गरेका छन्। मगर ढुटमा आधिकारीक संघ संस्थाले प्रजातान्त्रिक वातावरणमा बृहत भेला गरि तथा अध्ययन अनुसन्धान गरि लेखन पद्धति सुधानु पर्ने देखिन्छ। पछिल्ला समयमा आगन्तुक शब्दहरूलाई कसरी लेख्ने, देवानगरीमा लेख्दा देवानगरी लिपीको नियम किन नमान्ने ? जस्ता आदि विषयका सहि उत्तरहरू आएका छैनन्, यसले गर्दा व्यवस्थीत लेखन पद्धती विकास हुन सकेको छैन, शब्द, वाक्य तथा व्याकरणको मानकीकरण हुन सकेको छैन, यसमा सबैको चासो जानु जरुरी छ।

मगर ढुटको लेखनमा “अक्षारीक” लिपीको प्रयोग भएको पाईन्छ। विशेष गरेर नेपाल सरकारद्वारा निर्माण गरिएको प्राथमिक तहको मगर ढुटको पाठ्यक्रममा यसको प्रयोग भएको छ र फाटफुट रूपमा लेखकहरूद्वारा पनि यसको बारेमा लेखिएका छन्। यस ऐतिहासिक लिपी लाई एम. एस थापामगरले “प्राचिन मगर र अक्खा लिपी, २०४९” प्रकाशन भएपछि यसको प्रचलन बढेको हो।

५.३ शब्दकोश

शब्दकोशको कुरा गर्दा सुर्खेतबाट मनबहादुर बगालेमगरको २०६१ “मगर ढुट लवजगोमोक्मा”, डा. हर्ष बहादुर बढामगरको नेपाली-अंग्रेजी-लिम्बु-मगर शब्दकोश (२०५५), ईन्द्र बहादुर आले २०६५ “मिडाक गोमोक” आदि प्रकाशित भएको पाईन्छ। मगर ढुटको बृहत शब्दकोश भने हिरासिङ थापा द्वारा तयार पारिएको नेपाल मगर संघले “मगर ढुट-खस-अंग्रेजी शब्दकोश” २०६६ सालमा प्रकाशित भएको छ। यसका साथै स्रष्टाहरूले “नेपाली-अंग्रेजी-मगर ढुट” तथा अंग्रेजी-मगर ढुट-नेपाली” भएको शब्दकोशहरू तयार पारेका छन् आर्थिक जोहो हुने वित्तिकै यसको प्रकाशन हुने खबर छ। कतिपय साहित्यिक संग्रहहरूमा परिशिष्टमा शब्दकोश राख्ने गरिएको पनि पाईन्छ।

५.४ व्याकरण

मगर व्याकरणको कुरा गर्दा सुर्खेत, मनबहादुर बगाले (२०६१) बाट “मगर ढुट लवजखट” प्रकाशित भएको छ। विष्णुकुमार सिंजाली (२०६५), “Conversation in Magar (Dhut) Language/ मगर ढुटआड कुराकानी” मा पनि सामान्य व्याकरणको चर्चा गरिएको छ। मगर ढुटको स्तरीय व्याकरण नेपाल प्रज्ञा प्रतिस्थानबाट लोकबादुर थापालाई अध्ययन अनुसन्धान गराई छापने तयारी गरिसकेको छ। अप्रकाशित रूपमा व्याकरणका पुस्तकहरू धेरै बनेको पाईन्छ। व्याकरणको विकास गर्न यसबारे सम्मेलन गर्ने र मानक निकाल्न गर्न लेखकहरू बीच भेला र गोष्ठी गर्न जरुरी भने टड्कारो छ। मगर ढुटका सबै भाषिकाहरू र क्षेत्रहरूलाई समेट्ने गरि मानक तथा वैज्ञानिक व्याकरण प्रकाशन गर्नुपर्ने खाँचो छ।

५.५ अध्ययन परम्परा

मगर ढुटको औपचारिक अध्यापन प्राथमिक तहमा प्रयाप्त साधन स्रोतको व्यवस्था नगरेको कारणबाट अलपत्र अवस्थामा छ। विश्वविद्यालयमा पनि अध्ययन/अध्यापनको व्यवस्था छैन। मगर समुदायका केही संस्थाहरू जस्तो काठमाडौंमा “नम्बान फेरा”, म्याग्दी मगर संघ लगायत, बुटवल, पोखरा, म्याग्दी, बागलुङ, गुल्मी लगायत देशका विभिन्न भागहरूमा अनौपचारिक अध्यापन गरिने गरिएको पाईन्छ। मगर ढुटको अध्ययन स्व-अध्ययनमा मात्र सिमित छ। अर्कोतर्फ समाजमा बढ्दै गएको परनिर्भरता, विश्व व्यापिकरण आदिले अंग्रेजी, हिन्दी लगायत विदेशी भाषाहरूको प्रभाव तथा खस नेपालीको बढ्दो प्रभावले मगर भाषीहरू बीच पनि मगर ढुटको अध्ययनमा चासो घट्न थालेको महशुस पाईन्छ। यसले गर्दा नेपालको साँस्कृतिक फुलवारीमा एउटा फूलको बोट संकटमा परेको देखिन्छ, जो सिमान्तीकृत हुँदै मृत्युतर्फ धकेलिएको छ जबरजस्ती।

६. मगर ढुटको साहित्यिक यात्रा

मगर ढुटको साहित्य विकासको कुरा गर्दा यसको ऐतिहासिकता सामान्ती राजाहरूले नेपालको मध्यकाल, शाहकाल र राणाकालमा नष्ट गरिएको बुझिन्छ। केही विद्वानहरूका अनुसार संस्कृत साहित्यमा मगर भाषाबाट कम्तिमा पनि दुई देखि चार हजार शब्दहरू गएका छन् भन्दछन् (प्रा. बालकृष्ण पोखरेल)। गौतम बुद्धकालमा “अक्षारीक” खेलको प्रचलन भएको र यसको सहि अर्थ मगर भाषामा भएको कारण तथा नालन्दा विश्वविद्यालयको सहि अर्थ “Lotus kept” मगर ढुटमा मिल्ने कारणबाट पनि यसको ऐतिहासिकता पुष्टी हुन्छ। राणा/शाहाकालका शासकहरूको भाषामाथी सामान्तीपन बृहन यो लेख प्रयाप्त छ – “अभ्र सम्म एक ही “गोर्खा भाषा”को सर्व-व्यापकता हुन सकेको छैन, किन्तु नेवार, भोटे, मगर, गुरुङ, लिम्बु, सुनुवार, दनुवार, थारु प्रिवीतीका जँगली भाषाहरूले पनि आफ्ना जन्मस्थानलाई एकदम छान्न सकेका छैनन्। जहाँ सम्म एक मात्र “गोर्खा भाषा” ले अरु सबै जँगली भाषालाई अर्ध-चन्द्र (गलहती) लगाउन्न, त्यहाँ सम्म गोर्खा भाषाको उन्नती हुन्छ” भन्नु र मुख्य भाषा कहिन योग्य छ” भन्नु केवल मनोलड्डु मात्र हो – कृष्णचन्द्र अर्याल, वैद्यनाथ जोशी (सेढाई), गोर्खा भाषा, गोर्खा एजेन्सी कार्यालय नेपाल वैसाख १९७४ (ई. १९१७) (गुरुङ डा. हर्क, सन् २००६, पे १४१)।

मगर टूटमा लेखने कार्य वि.सं. २००७ सालमा प्रजातन्त्र आएपछि बल्ल शुरु भएको पाईन्छ । अँकुराउन लागेको लेखनलाई पञ्चायत रुपी सामान्ती व्यवस्थाले मुना खाईदियो, आगो लाईदियो । पाल्या निवासी अयोध्याप्रसाद प्रधानका मगर कुरा शिक्षा पुर्वाद्ध र मगर शब्द संग्रह उत्तराद्धको रुपमा वि.सं. १९९६ मा दुई पुस्तक प्रकाशित भएका थिए (यम सिञ्जाली, शोधमाला २०६२, पे ६९) । त्यसपछि बालकृष्ण पोखरेल (रुपावासी)ले वि.सं. २००९ सालमा “कानुड लाम” नामक कविता संग्रह प्रकाशित गरेका थिए । त्यसपछि वि.सं. २०२०/२२ सालतिर आदिकविद्वय जीत बहादुर सिञ्जाली र स्व. रेखबहादुर थापाले मगर टूटमा कविताहरू लेखेका थिए । तत्कालिन राज्य सत्ताको दमनले रेखबहादुर भारत पलायन भए भने, जीतबहादुर सिञ्जाली दाङ जिल्लामा लुक्न बाध्य भए ।

६.१ लोकसाहित्य

मगर समुदायमा लोक साहित्य अहिले पनि मौखिक वा श्रुतिमा आधारित छ । लेखनका हिसाबले फुटकर रुपमा केही लोक साहित्यका कथाहरू, कविताहरू, गीतहरू आएका छन् तर ठोस कामहरू भने बाँकी नै छ । लोक साहित्यमा केही उखान टुक्काहरू प्रकाशित भएका छन् । बैरागी नाटामगर/बैरागी नातामगर (२०५५) – “खीस्सा डेरानान ड पीहीनी”, विष्णुकुमार सिञ्जाली (२०६५), “Conversation In Magar (Dhut) Language/ मगर टूटाड कुराकानी” मा पनि मगर समुदायको लोक प्रचलित उखान टुक्काहरू समावेश गरि प्रकाशित भएको छ ।

६.२ बाल साहित्य

मगर टूटमा बाल साहित्यको खाँचो टड्कारो देखिएको छ । फुटकर रुपमा केही बाल साहित्यको प्रकाशन बाहेक खास पुस्तक वा संग्रहको रुपमा आउन सकेको छैन । विद्यालयमा मगर टूटको पढाई नहुनु तथा राज्यको वेवास्ताले गर्दा यस्तो भएको हो । स्रष्टाहरूलाई राज्यले सहयोग गर्ने हो भने मगर समुदायमा मगर टूटको पचासी कृती जन्मन बर्ष दिन कुनै कुनै पढैन ।

६.३ मगर टूटमा लेख्य साहित्य

कविता

मगर टूटमा खण्डकाव्य, कविता र गीती संग्रह हाल साठी/सत्तरी भन्दा बढी प्रकाशित भईसकेका छन् । केही प्रकाशनहरू यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ । बालकृष्ण पोखरेल (रुपावासी) वि.सं. २००९, “कानुड लाम” (९ वटा कविताको संगालो), जितबहादुर सिञ्जालीमगरको मगर भाषा शुरुऔ किताव, गमन, जित बहादुर सिञ्जाली र रेखबहादुर थापामगर मगराँती भाषाड ल्हिड ड टुक्कावौ किताव, स्व. रेखबहादुर थापा २०५१ “फुन्च ठलके”, लोकबहादुर थापा “बूढा ईम (२०५७)”, रन्छीचकुड ल्हीड (गीत संग्रह/२०५०)”, बैरागी नाटामगर (नारायण तारुड) “छीनीकुड पुरुड २०४८” “मोईओ मीराम (२०४८)”, “लीस (२०६१) शिवलाल थापामगर “ग्याहोट लेखा छान्नी (२०४८)”, संहिडकूड मानाम (२०६५), सञ्जोग लाफामगरको “जीव-सीम, २०५५” जीत बहादुर खपाङ्गी को “समालिड, २०४५”, देवी ओमटाकीमगर को “कानुड मगरकुड ल्हिड ड टुक्का महाथप्प वली देवीकुड सस्तर (गीती संग्रह २०४९” खडक बहादुर आलेमगरको “सेन टाहाके २०५०”, गौमाया थापामगर को “मगर टूटो भाम्पे ल्हीडको २०५०”, रुद्रबहादुर हितान को “लाङ्घाके आरमीटनाड २०५०” सन्तोष बुढामगर को “मोई २०५३”, उमेश थापा ह्वीस्कीमगरको “उमेश थापाओ सुजना, २०५७, लेन्जामीजा मीसम मुच लीस २०६६” विवश पाटामगरको “डा लाके पानाड”, रुद्र सन्देश को “ वीकोलेसा २०५६, आरमीटमा २०६६” आदि बजारमा आईसकेको छ । यसको साथै उजीर रानामगरको “माम्हाक्नी २०६०”, “ए डाजे डईको २०६४”, मेक बहादुर रानामगर को “वीक्च गीन २०६४(गजल)” मनु ठाडा मगरको “काट लीसार, २०६४” पूर्ण थापामगर (सुगा) को “डा मगर २०६४” हरिकला थापामगरको “ मीपुरुड २०६६”, हेमा आलेको “रीक्मा (गजल संग्रह २०६६)”, बेग बहादुर आले को “मिकडीआड फोरजोच रीक्मा (२०६४)”, मीन थापामगरको “मगर टूटाड १०१ हाईकु, २०६५”, जनक माकीमको “गलाम फोईड २०६५, मीमीक फोईड २०६६ (गजल संग्रह)”, विष्णुकुमार सिञ्जाली को “बडाप, २०६७” आदि कृतीहरू बजारमा आईसकेको छ । यसका साथै अन्य थुप्रै कृतीहरू प्रेशमा भएको पनि बुझिएको छ । यसले गर्दा मगर टूटमा कविता लेखनको गति विस्तारै बढ्दैछ ।

कविता लेखनको सजिलो विधा मानिएकोले मगर टूटमा पनि थुप्रै फुटकर कविताहरू छापिएका छन् । यहाँ ति फुटकर कविताको शिर्षक र कविहरूको नाम राख्दा लेख लामो हुने भएकोले यहाँ उल्लेख गरिएको छैन । तर प्राप्त स्रोतहरूको आधारमा फुटकर मगर टूटको कविताको कुरा गर्दा करीब पाँच सय भन्दा बढी फुटकर कविताहरू विभिन्न पत्रपत्रिका, पुस्तकहरूमा छापिएको पाईन्छ । यसले गर्दा मगर साहित्यमा कवितामा स्तर खोज्न सकिन्छ ।

कथा

आख्यान साहित्य भाषा विकासको सशक्त माध्यम हो । कथा पनि साहित्यमा धेरै पढिने सुजना हो । मगर टूटको कुरा गर्दा संग्रहको रुपमा थोरै नै कृतीहरू प्रकाशित भएका छन् । तर फुटकर चाहिँ धेरै छ । टेकबहादुर सारुमगर (२०५०) “बढहरया सार्हीली”, नारायण तारुड(बैरागी नाटामगर) (२०६५), “फेरफेन ड नमखान”, शिवलाल थापामगर (२०६५), “लुप्च रह”, उजीर रानामगर (२०६५), “मोई भ्राओ रोहआड”, विष्णुकुमार सिञ्जालीमगर (२०६४), “ल्हूड”, उमा सोमै “ग्याच नमखान (२०६५) र भराक्च सुटा (२०६६), रीमबाबु रानामगर को “याँभु २०६७” । नेपाल मगर सँघ, तनहुँको “मगर टूटओ आहान गोमोक, २०६४” आदि कृतीहरू बजारमा आएका छन् । केही स्रष्टाहरूको कम्तिमा पनि ५/६ वटा कथा संग्रहहरू प्रेशमा गएको बुझिएको छ भने केही आर्थिक अभावमा छापिन सकेका छैनन् ।

मगर टूटमा कथा लेखन धेरै जसो फुटकर रुपमा लेखिएका छन् । फुटकर कथाको शिर्षक र लेखकहरूको नाम यहाँ उल्लेख गर्न लामो हुने भएकोले यहाँ उल्लेख गरिएको छैन । प्राप्त जानकारी अनुसार मगर टूटमा करीब सय भन्दा बढी फुटकर कथाहरू छापिएको पाउन सकिन्छ । यसले गर्दा कथामा स्तर खोज्न सकिन्छ ।

नाटक

लोकबहादुर थापा (२०५०) “पीराड रुपीऔ लूरीक/मोदनाथ प्रश्रितको पचास रुपियाँको तमसुक”, कृष्णबहादुर पुलामी (२०५०) नाटक “मोई/युवराज मास्की को आमा” नाटकहरू प्रकाशित भएको पाईन्छ । यसका साथै खडक बहादुर आलेमगर को “ईलाड ईट न ले, २०५२”,

नारायण तारुड को “सर्घ पृहुम जीवाक योस्के पाचको, २०५२”, लोक बहादुर थापामगर को “ढूट टकीनीडो पछेपाट, २०५०” आदि एकाँकीहरू पनि प्रकाशित भएको छ ।

उपन्यास

मगर ढूटमा पहिलो उपन्यास लोकबहादुर थापा (२०५२) “जजा बखत” हो । उनको “कलेज बखत २०६६”, “आखिरीआइ भगुमान मालेसा, २०६५”, “आरमीटच मामारी, २०६६” नामक उपन्यास बजारमा आईसकेका छन् । संजोग लाफाको “रेवस (२०५१ लेखिएको भए पनि प्रेसबाट करीब दुई वर्ष पछि जनसमक्ष आएको, थापामगर २०५७, पृ. ५)”, “माहाजौ लूमरा (२०५६)” पनि बजारमा आईसकेको छ । फुलकुमारी थापा (२०५५) “ईट न लेसा मास्टोकुड कथा व्यथा”, नारायण तारुड (२०६५) “रौरा निारओ काट जुग” मेक बहादुर रानाको “लोयाट २०६७”, “लिसोवारी २०६५”, शिवलाल थापामगर “सलीना, २०६७” आदि कृतीहरू बजारमा आईसकेको छ ।

समालोचना/निबन्ध/संस्मरण निबन्ध/नियात्रा

मगर ढूटमा समालोचना, निबन्ध/नियात्रा/संस्मरणहरू पनि लेखिएका छन् । तर यस्ता लेखहरू फुटकर रुपमा मात्र छरिएर रहेका छन् । यस्ता लेखहरूको गणना गर्ने हो भने ४०/५० भन्दा बढी हुन्छन् । शिवलाल थापाको “मीरीक, २०६६” निबन्ध संग्रहको रुपमा बजारमा आएको छ ।

विविध/अनुवाद/मगर ढूट सिकाउने पुस्तकहरू

मगर ढूट सिकाउने पुस्तकहरूमा डा. केशरजङ्ग बरालमगर (२०३०) “मगर ढूट कुट जाटमो डाकके”, पोखरा, नेपाल मगर संघ, कास्की पोखरा (२०४७) “मगराँटी ढूट”, सञ्जोग लाफाको “मगर ढूट पाहाकच पुस्तक, २०५७” विष्णुकुमार सिंजाली (२०६५), “Conversation In Magar (Dhut) Language/मगर ढूटआड कुराकानी”, ईन्द्र बहादुर आले (२०६७) “मगर ढूट पाहाक”, ताराबहादुर दर्लामी (२०६७) “मगर ढूटाड बोलचाल अध्यास” आशिष सुर्यवंशी २०६६ “लाम टनाक” आदि प्रकाशित भएका छन् । लोकबहादुर थापाको मगर भाषा सिकाउने किताब साभा प्रकाशनले बजारमा ल्याउन लागेको छ । मगर ढूट नजान्नेलाई मगर ढूट सिकाउने पुस्तकहरूको प्रतिस्पर्धा पनि बढ्दैछ ।

साहित्यलाई धनी बनाउन अन्य भाषका कृतीहरू अनुवाद गरी प्रकाशन गर्नु पनि महत्वपूर्ण भूमीका रहन्छ । मगर ढूटमा अनुवादको कुरा गर्दा सर्वजीत आले (२०४४), “समाजके चीन्डीईड/ अशोक नेपालको समाजलाई चिनी”, लोकबहादुर थापा (२०५०) “पीराड रुपीऔ लूरीक/ मोदनाथ प्रश्रितको पचास रुपियाँको तमसुक”, कृष्णबहादुर पुलामी (२०५०) नाटक “मोई/युवराज मास्की को आमा” आदि अनुवाद भएका छन् । यसका साथै फुटकर लेखहरू चाँही थुप्रै अनुवाद भएका छन् । तर पनि शसक्त भाषीक दखल गर्ने विद्वानहरू अनुवादमा लाग्नु पर्ने खाँचो मगर समाजमा छ ।

७. सञ्चार माध्यम (मिडिया) मा मगर ढूटको पहुँचको अवस्था

मिडिया भाषा विकासको लागि शसक्त माध्यम हो । सञ्चार माध्यमले भाषालाई जीवन्त राख्न तथा स्तरीय बनाउन मद्दत गर्दछ । मगर ढूटको मिडियामा पहुँच निम्न अनुसार चर्चा गर्न सकिन्छ ।

७.१ खबरपत्रिका

खबर पत्रिका नियमीत सञ्चालन गर्न सकेको अवस्थामा यसले मगर भाषाको सञ्चारलाई बढावा दिन सक्ने थियो । तर मगर ढूटमा खबर पत्रिका नियमित चल सकेको छैन, राज्यमा पहुँच नभएकोले । पोखराबाट २०४०/५० तिर “बीमलीक (साहित्य पत्रिका)”, त्यस्तै २०५५ तिर “कानुड खबर” र तनहुँबाट “सोनी”, “रीन्हाक” “सेहेच लामाड होईड २०३९” आदि निकाल्ने प्रयास भएको पाइन्छ । त्यस्तै गरि “कैरन २०५०/५२”, बुटवलबाट “पटाकसार” आदि पनि प्रकाशन भएको पाइन्छ । मगर समुदायमा अरु पनि थुप्रै खबर पत्रिका, म्यागेजीन, मुखपत्र, स्मारीकाहरु आदि निस्कने गरेको पाइन्छ तर सम्पादक र व्यवस्थापकहरूले ढूटलाई माया गरेको पाइँदैन । मगर समुदायको प्रतिनिधि स्मारीका/मुखपत्र भनेर प्रकाशित गर्ने तर मगर भाषामा कुनै लेख नराख्ने प्रचलनले मगरहरूको पतन छिट्टै हुँदैछ भन्ने बुझिन्छ किन की भाषा र संस्कृती हराए पछि समुदायको नाश स्वभावैले हुन्छ । पछिल्लो समयमा “मीनाम लाम” खबर पत्रिका जन्मे पनि स्थीरता पाउन सकेन । हालको वर्षहरूमा पोखराबाट “लाड्घाली” निस्कँदै गरेको छ । फेरी “बीमलीक” पत्रिकाले आफ्नो निरन्तरता दिन २०६७ बाट शुरु गरेको छ ।

७.२ रेडियो/एफ. एम.

मगर ढूट रेडियोमा आउन थालेको २०५१ सालदेखि हो । तत्कालिन वामपन्थी एमाले पार्टीको अल्पमतको सरकारले पोखरा तथा सुर्खेतबाट रेडियो नेपालको क्षेत्रिय प्रसारणबाट करिब पाँच मिनेटको मगर ढूटमा समाचार वाचन भएको पाइन्छ ।

साठीको दशकमा नेपालमा एफ.एम.को स्थापना बढ्दै गयो । जिल्ला जिल्लामा एफएम रेडियो स्थापनाले स्थानिय रुपमा मगर ढूटलाई समाचार वा कार्यक्रमको रुपमा प्रसारण गरेको पाइन्छ । तर पनि यसलाई कन्ज्युसाई भने गरेको पाइन्छ । पोखरा कास्कीमा १२ वटा एफ एम रेडियो मध्ये मुस्कलले ३ वटा रेडियोमा मगर ढूट प्रसारण हुन्छ । बाग्लुङमा ५ वटा एफएम रेडियो मध्ये १मा, म्याग्दी २ वटा एफएम रेडियो मध्ये १ मा, स्याङ्जाका २ वटै एफएम रेडियोमा, तनहुँको २ वटा मध्ये दुवैमा, गोर्खाको एक एफएम र धाडिङ को दुई मध्ये एकमा, चितवनको चार मध्ये तीनमा मगर ढूटमा समाचार वा कार्यक्रमहरू प्रसारण हुन्छ ।

लुम्बिनी अञ्चलमा रुपन्देही जिल्लाका १० एफएम रेडियो मध्ये मुस्कलले ५ वटामा, नवलपरासीको ३ वटैमा, कपिलवस्तुको एक एफएममा, गुल्मी र अर्घाखाँचीको एक/एक एफएममा र पाल्पाको पाँचवटै एफएममा मगर ढूटमा समाचार वा कार्यक्रमहरू आउने गर्दछन् ।

काठमाडौँ उपत्यकाको तीस भन्दा बढी एफएम रेडियो मध्ये तीन वटामा मगर ढूटमा कार्यक्रम वा समाचार आउँदछ । यस्तै गरि पूर्वाञ्चलका केही एफ एमहरूमा पनि मगर ढूट बज्ने गरेको छ, तर संख्या चाँहिँ न्युन छ । मध्य पश्चिमाञ्चलमा पनि केही एफएम हरूमा मगर ढूट बज्ने गरेको छ, तर एकदम कम मात्रामा ।

नेपालमा भएका रेडीयो स्टेशनका तुलना र मगरहरूको जनसंख्या तुलना गर्दा प्रशारित हुने मगर टूटका कार्यक्रमहरू न्यून हुन् मगरहरूको घना वस्ती भएका गण्डकी, राप्ती नदीका आसपासमा पनि निकै पातलो मगर टूट बच्ने गरेको छ। यसले गर्दा मगर टूट कछुवा गतिमा छ, कुनैदिन व्याघ्राले टप्प टिपी आफ्नो आहार बनाई निमीट्यान्न् बनाईदिन्छ भन्ने शंका गर्न सकिन्छ।

७.३ गीति-एल्बम

मगर टूटमा श्रव्य सामाग्रीहरू पनि बनेका छन्। श्रव्य सामाग्रीहरूमा अधिकांस गीत/संगीत छन्। बैरागी नाटामगर, २०४८ “मगर टूटओ ल्हीड”, छबीलाल चीडी, २०५३ “सेनीस हई लाफाको”, सञ्जोग लाफा “लङ्घन (२०५४), रोह सार (२०५९), मगर चलचित्रका गीतहरू (२०६०)”, मनु थापा “बुद्धओ चरनाड (२०५६), नरेन्द्र खड्काथोकीमगर “भुरम ह्वाच ग्वाजा (२०६१)”, शिला आले -“जोडी भालेसा (२०६२)”, गणेश ठाडामगर “लाङ्घऊ रोह (२०६२)”, टप थापामगर “आरमीट्मा (२०६३)”, यम सारुमगर “डऊ खबर (२०६३)”, चेतन रजाली “याम डी (२०६४)”, लाखीराम लुङ्गोली “रेवस (२०६५)”, भीम रानामगर -“लाङ्घऊ भाम्प्या (२०६५)”, टीका पुन/प्रतिमा पुन “साजी ज्यू (२०६६, अडियो/भीज्यूअल)”, मन बहादुर बगाले - “वाट्च ग्याच सार (२०६६)” छन्। यीबाहेक फुटकर गीतहरू पनि बजारमा आएको पाईन्छ। मगरखाम/पाडमा पनि सुनील बुढा/रामशेर बुढा-“सुआड खोला”, रुपा रोका/विमला बुढा “जेमी (२०६५)”, विश्व बुढामगर “डा मया ए सम्भी हुके (२०६६)” पनि बजारमा आएका छन्।

यसका साथै मगर टूटमा फुटकर रूपमा थुप्रै गीतहरू रेकर्ड गरि बजारमा आएका छन् र अरु पनि आउने क्रम जारी छ।

७.४ फिल्म आदि श्रव्य-दृश्य सामग्री

श्रव्यदृश्य वा चलचित्र भाषा प्रचार तथा प्रसारको लागि शसक्त माध्यम हो। सफल चलचित्रमा प्रयोग गरिने भाषा, त्यसको शब्द, वाक्य संरचना तथा मिठास जनमानसमा निकै प्रभाव पार्दछ। मगर टूटमा चलचित्रको कुरा गर्दा शुरुवात वि.सं. २०५१ सालमा “लङ्घन” वाट शुरुवात भएको पाईन्छ। मगर जाति र संस्कृती सम्बन्धी वीस भन्दा बढी चलचित्र बनेका छन्। मगर टूटमा लङ्घन पछि लीसरा २०५९, आसे २०६०, डौ आरमीट्मा २०६४, चिन्डीयाक २०६४, यानीमाया २०६३, डौ कर्म (२०६५), सालीज्यू २०६६, मीगीन २०६७, कानुड कान्ती २०६७, वाडम मुके २०६७ छन्। यस्तै यामडी (२०६३) जस्ता गीतमा श्रव्यदृश्य सामाग्रीहरूको पनि निर्माण भई बजारमा आएका छन्। लाङ्घौ रोह, कानुड लाम नामक मगर टूटका चलचित्रहरू बन्दै गरेको छ। यसका साथै अरु पनि प्रयाश भएका छन्।

मगर सम्बन्धी वृत्तचित्रहरू मगर टूटमा बनेको छ। तनहुँवाट “काट लेसाड कानुड रोस”, स्याङ्जाको “यौनाट” लगायत करीव २०/२२ वटा वृत्तचित्रहरू मगर टूटमा बनेको पाईएको छ।

७.५ टेलीभिजनमा मगर टूट

सरकारी तवरवाट चलेको नेपाल टेलिभिजनमा मगर टूटमा नियमित रूपमा मगर टूटमा कार्यक्रम आउँदैन। राज्यले यस कुरामा विभेद गरेको छ। निजी स्तरवाट सञ्चालित सगरमाथा टेलीभिजनमा भने मगर टूटमा समाचार प्रशारण गरेको पाईन्छ।

७.५ ईन्टरनेटमा मगर टूट

विज्ञान र प्रविधीले पछिल्लो समयमा ईन्टरनेट प्रविधी ल्याएको छ। जसले सञ्चारको क्षेत्रमा व्यापक चहलपहल ल्याएको छ। विश्वलाई सानो गाउँको रूपमा विकास गरेको छ। यस्तो प्रविधीमा मगर टूटको उपस्थिती त्यति उत्साहाजनक भैसकेको छैन। केही लेखहरू मगर सम्बन्धी काम गर्ने संघसंस्थाका वेब साईटमा प्रकाशन भएको पाईन्छ। तर पनि स्रष्टाहरू यसप्रति प्रयत्नशिल रहेको बुझिएको छ।

८. पाठ्यक्रम पाठ्यपुस्तकको अवस्था

भाषा विकासमा भाषाको विद्यालय-विश्वविद्यालयमा पहुँच जरुरी छ। पढाइको माध्यम तथा विषयको अध्ययन अध्यापन भएमा मातृभाषाको विकासमा टेवा पुग्न सक्दछ।

८.१ पाठ्यपुस्तकको निर्माणको अवस्था :

प्राथमिक तहमा पढाइने मगरटूटको पुस्तक मनवहादुर थापाको नेतृत्वमा तयार नेपाल सरकारले गरिसकेको छ। यस अर्थमा मगर टूटको प्राथमिक कक्षाको लागि पाठ्यपुस्तक बनेको पाइन्छ। तर मगर टूटको पाठ्यपुस्तक कहाँ कति गए र कति सदुपयोग भयो भन्ने लेखाजोखा सम्बन्धी निकायवाट छैन, गैरजिम्मेवार छ। जनतामा कुनै सुचना प्रवाह गरेको जानकारी पाउन सकिदैन।

प्राथमिक तह बाहेक विद्यालयका अरु तह, विश्वविद्यालय/ क्याम्पस तहमा पढाउने विषयको रूपमा पाठ्यक्रम तयार भएको पाईदैन। मगर समुदायवाट अनौपचारिक शिक्षाका रूपमा भाषा सिकाउन भने आ-आफ्नै शैलीमा पाठ्यक्रम निर्माण गरिएको पाईन्छ।

८.२ बाल सन्दर्भ सामाग्रीको निर्माणको अवस्था

मगर टूटमा बाल साहित्य निकै पछाडी छ भनेर शिर्षक ६.२ मा चर्चा गरिसकिएको छ। बालबालिकाहरूको लागि सन्दर्भ सामाग्रीको लागि कुनै ठोस काम भएको छैन। यसमा लगानी बढाउनु जरुरी छ। अर्कोतर्फ बालबालिकालाई कसरी मगर टूट पढाउने भनेर त्यस्तो सन्दर्भ सामाग्रीको निर्माण कार्य भएको पनि छैन।

८.३ मगर टूट पठनपाठनको अवस्था

मगर टूट प्राथमिक तहमा पढाउनको लागि स्याङ्जा, पाल्पा, तनहुँ, नवलपरासी, म्याग्दी, पर्वत, गुल्मी, सुर्खेत, सिन्धुली आदि लगायतका जिल्लाहरूका मगर वस्तीहरूमा प्रयाश गरिएको पाईन्छ। तर सो विषय पढाउन सरकारले शिक्षक व्यवस्था नगरेको कारणवाट “आकाशको फल आँखा तरी मर” भयो। सरकारले लगानी नगरेको कारणवाट यस्तो काम दिगो हुन सकेन, जनताको आँखोमा छारो हाल्ने बाहेक।

पाल्पाको चिदीपानी गा.वि.स. को नवजागत प्रावि र अर्को एक प्रावि तथा खानीछाप गा.वि.स.मा गैरसरकारी संस्थाहरूको सहयोगमा आफ्नो पाठ्यक्रम बनाइ पढाइरहेका छन् । अनौपचारिक रूपमा मगर समुदायका विभिन्न संघसंस्थाहरूबाट मगर टूट सिकाउन पठनपाठन हुने गरेको छ । जस्तै : नामखान फेराले ललितपुरमा, म्याग्दी मगर समाजले म्याग्दीमा आदि । यस्तो अनौपचारिक पठनपाठन पोखरा, बुटवल, पाल्पा, बाग्लुङ, गुल्मी, बुटवल लगायत आदि ठाउँहरूमा हुने गरेको छ ।

विश्वविद्यालयमा मगर टूट विषय वा माध्यमको रूपमा प्राध्यापन गरिएको छैन । व्यक्तिगत स्वार्थ वा डिग्री लिन वा मगर फुटाउने कार्यका लागि भने मगर टूटको अध्ययन, अनुसन्धान गर्ने गरिएको छ । व्यक्तिगत मनोगहन्ते प्रेक्षकपसन्हरू भने प्रसस्त आएका छन् र एक आपसमा बाक्लिएका पनि छन्, कम सचेत मगरहरू अलमलिन बाध्य बनेका छन् अनुसन्धानका सिफारीसहरूले ।

९. मगर-टूट भाषामा शिक्षाका लागि सम्भावित क्षेत्र र विद्यालयहरू

९.१ माध्यमको रूपमा

मगर मातृभाषी विद्यार्थीहरूको साक्षरता अभियान खस नेपाली वा अंग्रेजीमा भईरहेको छ । यसको परिणाम स्वरूप मातृभाषी विद्यार्थीहरूको पढाई वीचैमा छोड्ने वा विद्यालयमा कमजोर विद्यार्थीको रूपमा चिनीने समस्या नेपालको शिक्षा प्रणालीमा देखिदै आएको हो । आज पनि त्यो समस्या ज्यूँ का त्युँ छन् त्यसैले मगर समुदायमा अविभावकहरूले बच्चाहरूलाई मातृभाषा नसिकाउने चलन बढेको छ । मातृभाषीहरूको ज्ञानको रूपान्तरण गर्ने बहुभाषी शिक्षा नीति सरकारले लागू गरेको छैन । मगर टूटमा पाठ्यक्रम त बन्यो तर शिक्षकको व्यवस्था गरिएन जसले गर्दा यसको सहि सदुपयोग हुन सकेको छैन ।

मगर टूटको माध्यमबाट शिक्षा प्रदान गर्न सकिने सम्भावित क्षेत्रको रूपरेखा यहि आलेखको शिर्षक नं. ४ मगर टूट भाषाको बक्ताहरू र वितरणमा तालिका दिईएको छ । पश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्रको पाल्पा, स्याङ्जा, नवलपरासी, रुपन्देही, गोर्खा, तनहुँ, काँस्की जिल्लाका मगर बस्तीहरू शतप्रतिशत सम्भावित क्षेत्र हुन् । मध्यमाञ्चलका चितवन, धादिङ, ललितपुर, रामेछाप, सिन्धुली, महोत्तरी, धनुषाका मगर बस्तीहरू लगायत अन्य जिल्लाका मगर बस्तीहरू सम्भावित क्षेत्रहरू हुन् । पूर्वाञ्चलका खोटाङ, उदयपुर, धनकुटा, ईलाम, पाँचथर जिल्लाका मगर बस्ती लगायत अन्य जिल्लाका मगर बस्तीहरूमा मगर टूट माध्यमको रूपमा शिक्षामा प्रयोग गर्न सकिन्छ ।

यो मातृभाषा सडगोष्ठी मध्यपश्चिमाञ्चलमा भएकोले मगर-टूट भाषा शिक्षामा माध्यमको रूपमा कुरा गर्दा मध्यपश्चिमाञ्चलमा सुर्खेत, दैलेख, प्युठान, दाङ, लगायत अन्य मगर टूट बस्तीमा पनि यस्तो सम्भावना छ । मध्य पश्चिमाञ्चलमा यो मातृभाषाको लोपको स्थिती बढी छ, किन भने मगर समुदाय आफै र बाहिरीयाहरूले मगर टूटलाई यो क्षेत्रको मातृभाषा नमान्ने गरेको पाईन्छ । तर यो मातृभाषा ईतिहास कालदेखि नै यस क्षेत्रमा बोलिने गरेको पाईन्छ ।

मगर भाषा लोपको दिशातर्फ अघ बढीरहेको कारणबाट छिटो नगर्ने हो भने केही दशकमा यस्ता कुराहरू गर्नु बाईवात कुरा हुन सक्दछ, सायद अभिजात वर्गले त्यो समय कुरीरहेको हुनपर्दछ, मातृभाषामा शिक्षाको विकास हेर्दा । हाल मगर भाषीहरूको संख्या ७,७०,११६ छ । तर यसमा मगर टूट, र मगर खाम/पाङ छुट्याईएको छैन, काईके मगर भाषा बोल्नेहरू ७९४ छ । मगर भाषा मगरको कुल जनसंख्या १६,२२,४२१ मध्ये ७,७०,११६ अर्थात ४७.५१ प्रतिशतले मात्र बोल्दछन् (CBS, 2001) र बाँकी ५२.४९ प्रतिशत मगरहरू मतृभाषा बोल्न छोडीसके । यसले के देखाउँदछ भने यो मातृभाषा छिटो छिटो मृत्युको बाटोमा कुदिरहेको छ ।

९.२ विषयको रूपमा

मगर टूट विषयको रूपमा पढाउन नेपाल भरीका सबै विद्यालय र कलेज/विश्वविद्यालयहरूमा पढाउन सकिने कुरा नेपालमा मगरहरूको जनसंख्या वितरणले देखाउँदछ (हेर्नुहोस् शिर्षक नं ३ र ४) । पश्चिमाञ्चल यसको लागि उर्वर बन्न सक्दछ भने मध्यपश्चिमाञ्चल, मध्यमाञ्चल र पूर्वाञ्चलमा पनि यसको सम्भावना छ ।

अर्कोतर्फ मगर (टूट) भाषामा ४०/५० भन्दा बढी कविता संग्रह, सयौं/हजारौं फुटकर कविता, १० भन्दा बढी कथा संग्रह सयौं फुटकर कथा, थुप्रै उपन्यासहरू, शब्दकोश, भाषा सिकाउने किताव, श्रव्य दृष्यका साधनहरूको विकास आदिले गर्दा मगर टूट भाषा र साहित्यमा केही काम भईसकेको छ । यसलाई अझ विकास गर्न विषयको रूपमा मगर टूट र टूट साहित्यको अध्ययन/अध्यापन विद्यालय/विश्वविद्यालयमा गराउनु पर्दछ । यसले स्तरीय मगर टूट र साहित्य सृजना गर्ने वातावरणको विकास गर्न सक्दछ । अर्कोतर्फ विश्व विद्यालय अध्ययन तथा अनुसन्धान गर्ने थलो भएको कारणबाट पनि अहिले देखि नै पाईला चाल्ने हो भने छिट्टै मगर भाषाको विकास गरि नेपाल राष्ट्रको साँस्कृतिक सम्पदा लोप हुनबाट जोगाउन सकिन्छ ।

विश्वविद्यालयमा मगर टूट र साहित्यको विषयगत अध्ययन, अध्यापन/अनुसन्धान गराउन कुनै कठिन छैन । यसले मगर टूट संरक्षण र विकासमा टेवा पुग्दछ । यसको लागि सरकारले लगानी गर्नु पर्दछ । सिमित जात/वर्गको हित गर्न मृत भाषा संरक्षण गर्न सरकारले संस्कृत विश्वविद्यालय सञ्चालन गरेको छ भने किन नेपाल राज्यका बासिन्दा र करदाताहरूको जीवीत मातृभाषाहरू विश्वविद्यालयमा विषयको रूपमा पढाउन सक्दैन ? मगर टूट विश्वविद्यालयहरूमा अध्ययन अध्यापनको लागि मगर समुदाय एक जुट भएर सरकारसँग अधिकारको लागि संघर्ष गर्न जरुरी छ । अधिकार माग्नुपर्दछ, नदिए खोस्नुपर्दछ ।

१०. मगर टूटमा परिवर्तन

भाषा गतिशिल हुन्छ, परिवर्तनशिल हुन्छ । मगर टूटको कुरा गर्दा राज्य/अभिजात वर्गको बेवास्ता र दमनले गर्दा अस्तित्व जोगाउन गाहरो भए। मृत्युको संधारतर्फ अघि बढेको पाईन्छ । मध्यकालमा बाईसे चौबिसे राज्यहरूको स्थापनाले गर्दा पनि मानिसहरूलाई निश्चित सिमा रेखमा बाँधेर राख्यो, संचार हुन पाएन, यसले गर्दा पनि आदिवासीहरूको मातृभाषामा फरक आउँदै गयो । यस कालमा पनि सत्तासिन मगरहरू, भारदारहरू तथा प्रगती गरेका मगरहरू जात परिवर्तन गरि क्षत्री र ठकुरी बनेको र भाषा परिवर्तन गरेको कारणबाट मगर भाषाको प्रगती भएन । नेपालको एकीकरण भएपछिको नेपालमा पनि मगर भाषाले उच्चत स्थान पाएन । शासकहरूले मगर भाषा प्रति दमन गर्दै गए । म्याग्दी, बाग्लुङ, गुल्मी, अर्घाखाँची जिल्लाहरू लगायत पश्चिमी पाल्पा, तनहुँको उत्तरी भेगमा मगर भाषा बोल्न लगाईएको प्रतिबन्धलाई कडा पारियो । यसले मगर भाषाहरूमा फरक आयो सञ्चारको अभावमा । मगर खाम/पाङ र मगर टूटमा विभाजन भयो । यस अर्थमा मगर टूटले टाउको उठाउन सकेन ।

मगर टूट पनि परिवर्तनशील छ । मगर टूटको ऐतिहासिकतालाई हेर्ने हो भने यो भाषामा पनि धेरै तान (tone) हरू भएको प्रमाणहरू पाईन्छ । हाल त्यस्तो तान छैन, तर पनि मगर गाउँमा भाका मिलाएर वा तान मिलाएर मगर टूट बोल्ने गरेको पाईन्छ । मगर भाषा अरु

भाषाहरू जस्तो खस नेपाली, हिन्दी, अँग्रेजी भाषाको प्रभाव र दबदवाले त्यतैतिर बग्न थालेको पाईन्छ। उदाहरणको लागि माहाप्राण (breathy) मगर टूटमा हराउने बाटोमा छ। आज जिवीत रहेको मगर टूट प्राचिन मगर टूटमा धेरै परिवर्तन भएर आएको हुनु पर्दछ। मगर टूट वर्तमानमा परिवर्तन हुनुमा (क) नेपाली र अँग्रेजीमा मात्र साक्षरता अभियान (ख) प्रभावशाली भाषाहरूको प्रभाव (ग) बसाई सराई (घ) वैदेशिक रोजगार (ङ) अन्य मातृभाषीहरूको सम्पर्क (च) मिडीयाको प्रभाव (छ) सञ्चारको अभाव (ज) प्रयाप्त लगानी नहुनु (झ) भाषीक समुदायको गरीबी आदि विविध कारणहरू जिम्मेवार छन्।

मगर टूटको ईतिहासमा कम्तिमा चार तान भएको भाषा हाल आएर, तान हराउँदै माहाप्राण (Breathy) मात्र रहेको छ। यो पनि परिवर्तनको दिशामा छ जस्तै : न्हीस = नीस, माल्हेस्च = मालेस्च, म्हेरके = मेरके, ल्हूड = लूड, वार्हीड=वारीड, खोरहोके=खोरोके आदि। यसले गर्दा शब्दको अर्थमा नै फरक पारेको पनि छ। अर्कोतर्फ भाषा सजिलो तर्फ बग्ने र मगर समुदायलाई दबदवामा राखेको भाषाहरू खस नेपाली, हिन्दी र अँग्रेजीमा ति व्यवस्था नभएको कारणबाट पनि मगर टूटमा यस्तो प्रभाव परेको हुन सक्दछ। परिवर्तनको खतरा मगर रुपी वृक्ष सुक्यै जाने पनि हुन सक्दछ। किनभने मगर समुदायमा अविभावकहरूले वर्तमान समयमा प्रतिस्पर्धा गर्न गाहरो हुने भएकोले आफ्नो मातृभाषा सिकाउन सकेका छैनन्, यसको संकेत भाषाको सिक्किस्त विरामी अनि मृत्यु हो, यसतर्फ सबै सचेत हुने कि ?

११. निस्कर्ष र सुभावहरू

सारांश/निस्कर्ष

नेपालमा सन् २००१ को जनगणना अनुसार ९२ वटा मातृभाषा पहिचान भएको छ (गुरुङ हर्क, सन् २००६, पे.८७)। मगर टूटको क्षेत्रको कुरा गर्दा, नेपालमा मगर जाति तेस्रो ठूलो जनसंख्या र आदिवासी जनजाति मध्ये पहिलो जनसंख्या भएको जाति हो जसको जनसंख्या १६,२२,४२९ र ७.१४ प्रतिशत छ (CBS 2001)। मगर भाषीहरूको संख्या ७,७०,११६ छ। तर यसमा मगर टूट, र मगर खाम/पाङ छुट्टयाईएको छैन, काईके मगर भाषा बोल्नेहरू ७९४ छन्। मगर भाषा बोल्नेको जनसंख्या ३.३९ प्रतिशत हो भने कुल मगर जनसंख्याको ४७.५१ प्रतिशत हो (टी.बी. पुनमगर, २०६७, पे.८)। मगर भाषा मगरको कुल जनसंख्या १६,२२,४२९ मध्ये ७,७०,११६ अर्थात ४७.५१ प्रतिशतले मात्र बोल्दछन् (CBS, 2001) र बाँकी ५२.४९ प्रतिशत मगरहरू मातृभाषा बोल्न छोडीसके। यसले के देखाउँदछ भने यो मातृभाषा छिटो छिटो मृत्युको बाटोमा कुदिरहेको छ।

मगर टूट नेपाल, सिक्किम, भुटान, आसम ग्वाहटी लगायत भारत र मगरहरू गएका सबै मुलुकमा छरिएको पाईन्छ। नेपालको कुरा गर्दा गण्डकी, लुम्बिनी अञ्चल, सुर्खेत जिल्ला, प्युठान, दाङ, बाँके, बर्दिया र पश्चिम तथा गण्डकी लुम्बिनी पूर्वका सबै जसो मगर बस्तीहरूमा मगर टूटको अस्तित्व पाईन्छ। यस्ता बस्तीहरूको शिक्षाको स्तर उकास्न र मगर भाषा संस्कृतीको संरक्षण गर्न मगर टूट समावेश गरि बहुभाषीक शिक्षा नीति सरकारले दिनु पर्ने जरुरी छ।

मगर टूट साहित्यको कुरा गर्दा कविता सबभन्दा धेरै लेखिएको विधा हो। कथा, उपन्यास पनि प्रशस्त लेखिएका छन्। कथा र कवितामा स्तरीयता खोज्न सकिने स्थिती छ भने उपन्यास, निबन्ध, नाटक, चलचित्र, वृत्तचित्रहरूमा तत्काल स्तर खोज्न गाहरो भएता पनि सप्ताहको कलम र श्रम अधि बढिरहेको कारणबाट निकट भविष्यमा यसको आस गर्न सकिन्छ। मगर टूटमा शब्दकोश, व्याकरण, भाषा सिकाउने पुस्तकहरू, पत्र पत्रिकाहरू पनि प्रकाशन भईसकेको कारणबाट विश्वविद्यालयमा अध्ययन/अध्यापन गराउने सकिने स्थितीमा मगर टूट पुगेको छ। तर बाल सहित्य, लोक साहित्यमा खास काम हुन सकेको अवस्था छैन। प्राथमिक तहको पाठ्यपुस्तक त बनेको छ तर सरकारले शिक्षकको व्यवस्था नगरेको कारणबाट अलपत्र छ। अर्कोतर्फ मातृभाषामा माध्यमको रूपमा शिक्षा दिन सरकारले कागजमा कानुन बनाएर राखेको मात्र छ तर कुनै जनशक्तिको व्यवस्था गरेको छैन। त्यस्तै मातृभाषामा स्थानीय सरकारी अड्डा अदालतमा निवेदन वा जाहेरी दिन सक्ने कानुनी व्यवस्था त गरेको छ तर त्यसको लागि मातृभाषा जान्ने कर्मचारीको दरबन्दी खडा गरेको छैन। यो सरकारी वा अर्भजात वर्गको लापरवाही हो।

मगर टूट पनि समयको परिवर्तन संगै परिवर्तन भई रहेको छ। मगर टूटका भाषिकाहरू बीच पर्यावाची शब्दहरूको प्रयोगको विस्तारले गर्दा नजिक बन्दै गईरहेको छ। यसमा सर्जकहरूले कलम अत्याधीक चलाउनु पर्ने देखिन्छ। केही विद्वानहरूबाट मगर समुदायको बसाई क्षेत्र, पर्यावरणले गर्दा पर्ने गएको केही फरकपनलाई फरक भाषा हो भनी मगरलाई फुटाउने/आँखामा छारो हाल्ने कामहरू पनि भएका छन् यस प्रति मगर समुदाय र प्रत्येक नेपाली सचेत हुनुपर्दछ। भ्रम र फुटले राष्ट्र निर्माणमा टेवा दिँदैन।

मगर टूट भाषामा एकै चोटी धेरै परिवर्तन हुन लागिरहेको छ। यो भाषामाथी खस नेपाली भाषा, हिन्दी तथा अँग्रेजीले प्रतिस्थापन गर्न खोजेको छ। यस्तो परिवर्तन हुन खोज्नुमा (क) साक्षरता अभियान तथा शिक्षा मगर टूटमा नहुनु (ख) प्रभावशाली भाषाहरूको प्रभाव (ग) बसाई सराई (घ) वैदेशिक रोजगार (च) मिडीयाको प्रसारित भाषाहरूको प्रभाव (छ) मगर टूटमा सञ्चारको अभाव (ज) लगानीको अभाव आदि कारणहरू छन्।

सञ्चार माध्यम (मिडीया) भाषा विकासको लागि शसक्त माध्यम हो। मगर टूटको मिडीयामा पहुँच निकै कमजोर रहेको छ। मगर टूट विकासको अवरोधको रूपमा राज्य र सत्तासिनहरूको हेपाहा प्रवृत्ति, जातिय विभेद, मातृभाषामा शिक्षाको अभाव, मातृभाषीहरूमा सचेतनाको अभाव, गरीबी, वैदेशिक रोजगार, बसाई-सराई, मिडीयामा मगर टूटको कम पहुँच, लगानीको अभाव आदि कारणहरू छन्।

सुभावहरू

मगर टूटको विकास, सम्बर्द्धन, प्रवर्द्धन गरी मगर (टूट) मातृभाषीहरूको विकास गरी राष्ट्र निर्माणमा अग्रसर गराउन तथा राष्ट्रको साँस्कृतीक सम्पती जोगाउन निम्न सुभावहरू प्रस्तुत गर्न सकिन्छ।

(१) मगर टूटको विकास गर्न लेखन कार्यलाई तिब्र रूपमा बढावा दिनु पर्दछ। अप्रकाशित कृतीहरूलाई प्रकाशनमा ल्याउनु पर्दछ। मगर-टूट मातृभाषाका कृतीहरूलाई प्रकाशनमा ल्याउन सरकारले लगानी बढाउनु पर्दछ।

(२) नेपाल सरकारले मगर टूटको शिक्षा विषयका रूपमा विश्वविद्यालयमा र माध्यमको रूपमा मगर बस्तीका विद्यालयहरूमा पढाउनु पर्दछ। अध्ययन अध्यापनबाट मगर टूटका प्राज्ञहरू जन्मने र हुर्कने थिए। यसले मगर मातृभाषाको प्रयोगको अवस्थालाई पनि स्तरीय बनाउन मद्दत गर्ने थियो।

(३) सञ्चार माध्यममा मगर-टूट मातृभाषालाई शसक्त बनाउन लागि पर्नुपर्दछ। भाषा संरक्षण एवं विकासमा मिडीयाको पकड दह्रो हुन्छ। यसले गर्दा मगर समुदायले मिडीया खोल्न र सञ्चालन गर्नु पर्दछ। मगर समुदायको बसोबास भएको क्षेत्रहरूमा स्वास्थ्य, शिक्षा, तथा उपभोगका साधनहरूको विज्ञापन मगर टूटमा आउन जरुरी छ र यसको लागि सरकारले लगानी गर्न जरुरी छ। राष्ट्रिय एवं स्थानीय

टेलीभिजन, रेडीयो/एफएम, ईन्टरनेट, खबर पत्रिका/छापा माध्यममा मगर टूटको पहुँच बढाउन राज्यको लगानी आवश्यक छ । मगर समुदायबाट प्रकाशित हुने पत्रिका, मुखपत्र, स्मारीका, बुलेटीन आदिमा मातृभाषालाई प्राथमिकता दिनुपर्दछ, यसको लागि मगर समुदायको ध्यान जान जरुरी छ ।

(४) धेरै भन्दा धेरै श्रव्य दृष्य सामाग्रीहरूको निर्माण र प्रदर्शन गरिनु पर्दछ । चलचित्र, वृत्तचित्र, गीत संगीतहरू, भाषा सिकाउने श्रव्यदृष्यका सामाग्रीहरूमा लगाउनी बढाउनु पर्दछ ।

(६) मगर टूटको भाषिकाहरू बीच अन्तर कम गर्न, लेखनको स्तरीयता कायम गर्न भाषीक गोष्ठीहरू धेरै भन्दा धेरै गर्नुपर्दछ र यसको लागि राज्यले लगानी गर्नु पर्दछ । भाषाको अक्षर मानक, शब्द मानक, वाक्य मानक आदिको बारेमा व्यापक बहस चलाउनु पर्दछ र स्तरीय तथा सरल बनाउनु पर्दछ । सर्वसाधारणले बुझ्न नसक्ने खालको लेखन पाठकहरूले पढ्दैनन्, जसले गर्दा भाषाको स्तर बढ्दैन । यस अर्थमा भाषा लेखनलाई सरल तथा स्तरीय बनाउनु नै वैज्ञानिकता हुन्छ ।

(७) मगर गाउँमा नेपाल सरकारले प्रदान गर्दै आएको सरकारी सेवा (जस्तै : स्वास्थ्य, शिक्षा, कृषि वा सामाजिक आदि) क्षेत्रमा काम गर्ने सरकारी कर्मचारीहरू मगर टूट जान्नुपर्ने अनिवार्यता गर्नुपर्दछ । यस्तो कार्यबाट मगर समुदायले पनि सरकारी सेवा, सुविधा सहज रूपमा लिन सक्ने थिए । मगरहरूको सामाजिक-आर्थिक अवस्था सुधार्ने थियो ।

(७) सरकारले मगर-टूट मातृभाषी समुदायमा प्राथमिक शिक्षा मातृभाषामा लिन पाउने अधिकारको ग्यारेन्टी व्यवहारमा नै गर्नुपर्दछ, कागजमा मात्र हैन । बहुभाषिक शिक्षा नीतिलाई सरकाले प्राथमिकता दिनुपर्दछ । मातृभाषामा शिक्षाको व्यवस्था नहुँदा मगर गाउँहरूमा विद्यालयहरू भए पनि मगर बालबालिकाको स्कूल छोड्ने/बीचैमा पढाई छोड्ने प्रतिशत धेरै छ । अर्कोतर्फ सरकारी सेवा, सुविधा र कर्तव्यका बारेमा बुझ्न वा जान्न नसक्ने मगरहरूको संख्या अझ पनि धेरै छ । यस अर्थमा सरकार वा अभिजात वर्ग गाउँका मगरहरू वा गरीब मगरहरूलाई उठाउँन चाहँदैन भन्ने बुझिन्छ, सायद भाग खोसिन्छ कि भनेर होला ? सामान्ती सोचलाई सुधार गर्न जरुरी छ ।

(८) अघिकाँस मगर-टूट मातृभाषी लेखकहरूको भरपर्दो आयस्रोत छैन वा कुनै सरकारी जागिर छैन, जसले गर्दा दुई/चार वर्ष कलम चलायो अनि स्तरीयता आउने बेलामा छोड्नुपर्ने स्थिती छ हातमुख जोड्नका खातिर.. । राज्यले मगर-टूट सर्जकहरूलाई बाँच्न सक्ने वातावरण गराईदिनुपर्दछ । एउटा अक्षय कोषको व्यवस्था गर्नुपर्दछ । मगर समुदायका संघ संस्थाहरू पनि सर्जकहरू बचाउनका लागि र स्तरीय सृजनाका लागि काम गर्नुपर्दछ ।

(९) मगर-टूट मातृभाषाको अध्ययन, अनुसन्धानमा राज्यले लगानी बढाउनु पर्दछ । टूट भाषाको सेवा गर्नेहरूलाई छात्रवृत्ती एवं रोजगारको व्यवस्था गर्नुपर्दछ । सर्जकहरूलाई पुरस्कारको व्यवस्था गर्नुपर्दछ । अध्ययन अनुसन्धान व्यक्तिगत स्वार्थ वा समुदाय फुटाउने बाहीरीया परिप्रेक्ष्यबाट गरिनु हुँदैन र एकताको भावनाबाट गरिनुपर्दछ ।

(१०) मगर साहित्यको विकास गर्न विद्वत्वृत्ती, पुरस्कारको व्यवस्था गर्नुपर्दछ । मगर भाषा र संस्कृती हेर्ने छुट्टै प्राज्ञिक संस्था नेपाल सरकारले व्यवस्था गरिदिनुपर्दछ ।

(११) मगर टूट साहित्यलाई धनी बनाउन विदेशी/स्वदेशी भाषामा प्रकाशन भएका कृतीहरूलाई अनुवाद गर्न जरुरी छ ।

(१२) बाल साहित्य, लोक साहित्य तथा अन्य पाठ्य सामाग्रीमा मगर टूटको अवस्था खासै राम्रो नभएकोले यसतर्फ अगाडी बढ्न जरुरी छ । स्रष्टाहरूलाई सृजना तथा संकलनको लागि बढावा दिनुपर्दछ । यसमा लगानीको आवश्यक छ ।

अन्तमा...

राष्ट्रिय एकताको लागि सबैलाई बराबर अवसर प्रदान गर्न जरुरी छ, कसैलाई काखापाखा गर्न मिल्दैन । जसरी मगर समुदायको भोज भतेर वा परिवारमा ठूला साना सबैलाई बराबर र गर्भवती महिला भए दोब्बर भाग (पुड) दिने गरिन्छ त्यस्तो समाजवादी वितरण प्रणाली हुनु जरुरी छ । अर्कोतर्फ बहु भाषिक समाजमा एक भाषाले अर्कोको बारेमा बुझ्न सरकारी तहबाट बहुभाषीक शब्दकोशहरू निर्माण र वितरण गर्न पनि जरुरी छ ।

मगर टूट लामो ईतिहास बोकेको आदिवासी जाति मगर समुदायको मौलिक सम्पती हो । भाषा, संस्कृती देशको सम्पती हो । राज्यले आफ्नो सम्पती जोगाएर राख्नु पर्दछ । राज्यले यसको संरक्षण गर्दैन भने मगर समुदाय चुप लागेर बस्नु हुँदैन, राज्यलाई भकभककाउनु पर्दछ, मगर टूट, संस्कृती बचाउनका खातिर, राज्यको साँस्कृतीक सम्पती बचाउनका खातिर

जीलौ/धन्यवाद ।

सन्दर्भ सामाग्रीहरू

- T.R. Kansakar, 1998, — A Course in English Phonetics, Publisher: Orient longman limited, India.
 Yadab, Dr. Yogendra, — Theory of Grammer, Kathmandu
 Yadab, Dr. Yogendra/Kansakar Tej R. 1998 AD — Lexicography in Nepal, R N A, Kathmandu
 Larry H. Hyman — Phonology theory and Analysis, New York/London
 Rai, Vishnu S. 2060 BS — Psycholinguistics & sociolinguistics, Kathmandu
 R.H. Robins 1997 AD — A Short History of Linguistic (4th edition) USA
 F.R. Palmer/S.C. Levinson/Geoffrey Leech, — Semantics & Pragmatics USA
 Ronald Wardhaugh, 2000AD — An introduction to sociolinguistics (3rd edition) Blackwell Publisher Ltd, UK
 Bas Aats, — English Syntax and Argumentation, UK
 Bhandari, Dr. BM 2009, - Foundation of Language and Linguistics (p2), Ktm
 Sinjali, B K 2007 Health awareness among the rural Magars towards communicable diseases, (A Dissertation to TU for MPA degree)
 Gurung, Dr. Harka 1998 Nepal Social Demography and Expectations, New Era KTM.
 Gurung, Dr. Harka 2001 Social Demography of Nepal census 2001, Himal books, KTM
 Hamilton, F.B., 1815 An Account of the Kingdom of Nepal, 1815 AD UK, Reprint 1997, India
 Chemjong, Imansing, 1967 History & culture of Kirat people, KTM
 Central Bureau of Statistics 2001, - Population Census 2001 (different series) Govt of Nepal.
 थापा, लोकबहादुर २०५७, मगराँती साहित्यमा क-कसले के-के गरे ? (सूचीपत्र), पोखरा
 थापा, एम.एस, २०४९, प्राचीन मगर र अक्खा लिपी, काठमाडौं ।
 पुन, टी.वी., २०६२ हामी मगर, बुटवल
 गुरुङ, डा. हर्क, सन् २००६ जनजाती सेरोफेरो, नेपाल आदिवासी जनजाती महासंघ, काठमाडौं
 खतिवडा, सोमप्रसाद, २०६७, नेपालका लिपी र मुद्राहरूको परिचय, काठमाडौं ।
 सिञ्जाली, यम, २०६३, मगराँती भाषाका चलचित्रहरू : एक चर्चा, शोधमाला, मगर अध्ययन केन्द्र, काठमाडौं ।

सिञ्जाली, यम, २०६२, मगराँती साहित्य : संक्षिप्त चर्चा, शोधमाला, मगर अध्ययन केन्द्र, काठमाडौं ।
थापामगर, लोक बहादुर (भुस्या मगर) २०५१, जजाबखत, प्रकाशक : पाहुर प्रकाशन
थापामगर, लोकबहादुर २०६६ आरमीट्च मामारी, प्रकाशक : शकुन्तला थापामर, काठमाडौं
थापामगर, लोकबहादुर/तारुडमगर, नारायण २०६४ Standard Transcription of Magar (Dhut) language, प्रकाशक : मगर राष्ट्रिय मुक्ति मोर्चा, नेपाल ।
बराल, डा. केशरजंग २०५० पाल्पा, तनहूँ र स्याङ्जाका मगरहरूको संस्कृति, ने.रा. प्र.प्र. ।
बराल, डा. केशरजंग, २०३० मगर दूट कुट जाटमो डाक्के, पोखरा
थापामगर, एम.एस. २०४९ प्राचिन मगर र अक्खारीका, काठमाडौं ।
सिङ्जीमगर, विष्णुकुमार २०५४ शुन्यताको आकाश (कथा, कविता संग्रह), काठमाडौं
..... " २०६४ लहुड (आहान गोम्होक) काठमाडौं ।
..... " २०६७ बडाप (रीलहीड गोम्होक) काठमाडौं ।
तारुडमगर, नारायण (बैरागी नाटामगर), २०६४ फेरफेन ड नामखान (आहान गोम्होक)
..... " २०६१ लीस (रीलहीड गोम्होक)
..... " २०५५ खीससा डेराहान ड पीहीनी (उखान, लोककथा र गाउँखाने कथा)
रानामगर, उजीर २०६४ ए डाजे डईको (रीलहीड गोमक)
..... " २०६५ मोई भाओ रोहआड (आहान गोरहोम)
आदिकवि रेखबहादुर थापामगर स्मारीका २०६२ (दूटओरीक/रीलहीड गोमोक)
नेपाल मगर सँघ, तनहूँ (प्रकाशक), २०६३ मगर दूटओ आहान गोम्होक
आलेमगर, खड्कबहादुर २०५० सेट टाहाके (कहिले पुने), रीलहीड गोम्होक
बुढामगर, कर्णबहादुर, २०६४ मगर (अठार मगर भाषा) - नेपाली शब्दकोष, नेपाल मगर सँघ
..... " २०६५ बहुभाषीय नेपाली-मगर शब्दकोष, नेपाल मगर विद्यार्थी सँघ
थापा (सोमेसेनमगर), हिरासिड २०६६ मगर-खस-अँग्रेजी शब्दकोष (नेपाल मगर सँघद्वारा प्रकाशित)
..... " मगर थु द एज (अप्रकासित मगर ईतिहास)
पोखरेल, प्रा. बालकृष्ण (रुपावासी) २००९ कानुङ् लाम, नयाँ जनवादी प्रकाशन, काँशी ।
पराजुली, कृष्णप्रसाद २०६१ राम्रो रचना : मीठो नेपाली (पच्चीसौँ संस्करण), काठमाडौं ।
न्योपाने, भविश्वर २०६२ स्याङ्जा जिल्लाको ईलाका नं. १३ का ६ गा.वि.स.मा प्रचलित मगर भाषाका उखानहरूको विश्लेषणात्मक अध्यन, त्रि.वि.वि. स्नाकोत्तर तहको लागि प्रस्तुत अध्यन पत्र
प्रपन्नाचार्य, स्वामी २०५० वेदमा के छ ? प्रकाशक : साभा प्रकाशन, काठमाडौं ।
यादव, डा. योगेन्द्र रेग्मी भीमनारायण २०५९ भाषा विज्ञान (तेस्रो संस्करण), किर्तिपुर
शर्मा, मोहनराज २०५९ शैली विज्ञान, प्रकाशक : ने.रा.प्र. काठमाडौं
थापा (गुरुजानमगर), शिवलाल २०६७ सलिना (उपन्यास), काठमाडौं
लाफा, सञ्जोग, २०६७, मगर साहित्यको विकास, काठमाडौं ।
श्रीस, मीन २०६८, मगर पुजारी रहेका देवस्थलहरू, प्रकाशक : मगर अध्ययन केन्द्र, काठमाडौं ।
श्रीस, मीन २०६८, मगर जातिको चिनारी, प्रकाशक नेपाल मगर सघ, केन्द्रीय समिती काठमाडौं ।

पत्रपत्रिका/जर्नलहरू

शोधमाला, विभिन्न अंकहरू (नेपाल मगर अध्ययन केन्द्रको जर्नल)
Occasional Papers In Sociology and Anthropology, Different Serial related to Magar Published by TU, Central department of Sociology & Anthropology, KTM
मास्टर मित्रसेन स्मृति प्रतिस्थान, काठमाडौं – स्मारीका (विभिन्न अंकहरू)
श्रीस, मीन (सम्पादक) २०६३ अंक १ – हाम्रो भासेँ
जिल्ला विकास समिति, स्याङ्जा (प्रकाशक) २०६४ – स्याङ्जा जिल्ला पार्श्वचित्र
बीमलीक का केही अंकहरू
लाफा पत्रिकाका केही अंकहरू
पुनहील पत्रिकाका केही अंकहरू
सोनी (तनहूँवाट प्रकाशित) पत्रिकाका केही अंकहरू
गोराखपत्र (मगर दूटमा प्रकाशित भएका) केही अंकहरू
लाङ्गाली (पोखरावाट प्रकाशित हुने) केही अंकहरू

मुख्य सुचना/स्रोत व्यक्तिहरू

- (१) लोकबहादुर थापा (भुस्यामगर), सदस्य सचिव, नेपाल आदिवासी जनजाति उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठान, ललितपुर
- (२) युवराज मास्की रानामगर, अध्यक्ष नेपाल मगर चलचित्र कमी सँघ, काठमाडौं
- (३) नारायण तारुड (बैरागी नाटामगर), अध्यक्ष, नेपाल मगर लेखक सँघ, काठमाडौं
- (४) कर्ण बहादुर बुढामगर, कार्यवाहक अध्यक्ष/वरिष्ठ उपाध्यक्ष, नेपाल मगर लेखक सँघ काठमाडौं
- (५) सञ्जोग लाफामगर, अध्यक्ष, आदिकवि जीतबहादुर सिंजालीमगर प्रतिस्थान, काठमाडौं
- (६) मन बहादुर थापामगर, उपप्राध्यापक, त्रि.वि.वि./संयोजक प्राथमिक तहमा “मगर दूटको पाठ्यक्रम” काठमाडौं
- (७) यम सिंजालीमगर, अधिकृत, नेपाल सरकार, अर्थ मन्त्रालय/एवं मगर सम्बन्धी अनुसन्धाना
- (८) मीन श्रीस, (विद्यार्थी पीएचडी)